

СУРХОНДАРЕ ВИЛОЯТИ ҲОКИМЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИИ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АМИР ТЕМУР ВА УНИНГ ДУНЁ ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ

мавзуда соҳибқирон Амир Темур
таваллудинииг 660 йиллигига
бағишланган Республика
миқёсидаги илмий-назарий
конференцияда қилинган
МАЪРУЗАЛАР

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ
1996

Ушбу тўпламга Республикамиздаги таниқли тарихчи олимларнинг Амир Темурнинг маънавий салоҳияти ва унинг исломий арконларга асосланганлиги, адолатли давлат арбоби, тадбиркор саркарда сингари сифатлари ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий далиллар асосидаги маърузалари киритилган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
тарих фанлари доктори, профессор *Б. А. АҲМЕДОВ*

Н а ш р г а т а й ё р л о в ч и:
МАНСУР ОЛТИН ўгли

Н. И. Тўраев, М. Олтинов

АМИР ТЕМУР МАЪНАВИЙ САЛОҲИЯТИНИНГ ҲОЗИРГИ АҲАМИЯТИ

Истиқлол — бу нафақат сиёсат, балки маънавият ҳамдир. Маънавиятнинг сиёсатда намоён бўлишидир. Ватанимиз — Ўзбекистон ўз истиқлолнинг беш йиллигига муносиб иқтисодий, сиёсий, маданий ютуқлар, оламшумул аҳамиятга молик режалар билан келди. Ўзбекистон истиқлолнинг умри боқий бўлсинки, нишооллоҳ, у бизга ватандошимиз, аждодимиз, фахримиз, мустақил Туркистон давлатининг асосчиси Амир Темурни қайтариб берди.

Соҳибқирон Амир Темур улуғ давлат арбоби, саркарда бўлиши билан бирга жамики инсоний сифатларни ўзида мужассамлаштирган ноёб маънавият соҳибни ҳамдир. Муҳтарам президентимиз И. А. Каримов фахр билан таъкидлаганларидек «Амир Темур ёшлик чоғидан мард, довурак, ғурурли, ўткир зеҳн ва ақлу идрок эгаси бўлиб ўсди. Турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Қуръонни, Каримни ёд олди, ҳадис илмини ўрганди. Иймон-эътиқодли, ҳалол-поқ инсон бўлиб етишди»¹. Ана шунинг учун ҳам соҳибқирон Амир Темур улуғлигининг асосида унинг маънавий сифатлари туради. Бироқ мустамлакачилик, улуғдавлатчилик йилларида бутун маданий, маънавий ҳаётда бўлганидек, миллий қадриятларимиз тарихи ҳам сохталаштирилди. Жумладан, Туркистон халқларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган ватандошимиз, аждодимиз Амир Темур ижтимоий фаолиятига, шахсига, ҳатто руҳига, хокига нисбатан ҳам ҳурматсизлик қилинди. У улуғ зот саводсизликда, жоҳилликда, босқинчиликда айбланди. Ҳатто жаҳон халқлари таваллудининг 660 йиллигини нишонлаётган ҳозирги кезлар-

¹ Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент: «Ўзбекистон», 1994, 91-бет.

да ҳам ўша эски марказнинг ахборот воситаларидан бирида Амир Темурга қарши ғаразли фикрлар тарқатилмоқда. Бўхтон, туҳматнинг умри қисқа бўлади. Ким кимлигини ҳаётнинг ўзи исботлади. Замон ҳар донм воқеаларни, ғояларни, тарихий шахслар фаолиятини ижтимоий «элак»дан ўтказиб туради. Шунда уларнинг замон синовларига бардош берганларигина омон қоладилар. Бобокалонимиз Амир Темур ҳам фонийда, ҳам боқийда катта-катта синовлардан омон-эсон ўтиб келдилар. Ватанимиз мустақиллиги шарофатидан нафақат авлодлар, балки Амир Темур сингари улуғ аجدодлариниз ҳам баҳраманд бўлмоқдалар. Чунки истиқлол маънавияти нафақат келажак йўлимизни ёритади, балки ўтмишимизни ҳам турли хил «қуриб қолган ҳас-чўплар»дан тозалайди. Бунинг устига, ҳеч қаерда ёзилмаган қонуниятга асосланиб айтсак, бобокалонимиз Амир Темур ҳар қандай мақтовларга муҳтож ҳам эмаслар, бўхтону тошотиншлардан ҳазар ҳам қилмайдилар. Чунки у киши ҳаётликлариндаёқ барча содиқ ва ғаразли, узоқ ва яқин авлодларга ўз жавобларини айтиб қўйганлар. Бироқ миллий қадриятларимизни пухта билди, аجدодларимиз руҳи покларини хотирлаш, улар тўғрисида ҳақиқатни айтиш биз авлодлар учун фарз.

Юксак маънавиятли инсонлар умумхалқ манфаатларини кўзлаб давлат, жамият аҳамиятига моллик йприк тадбирларини амалга оширишга қодир бўладилар. Соҳибқирон Амир Темур ана шундай шарқона, исломий, ақл-заковатли, маънавиятли инсон бўлган. Амир Темур маънавиятининг уммонийлиги, тиниқлиги — у дунёвий, исломий қадриятлар қоришмасида мужассамлашганлигиндир.

Темурбекнинг маънавий камолотига ёшлик ва ўсмирлик йилларидаёқ асос қўйилган эди. У онлада волидан муҳтарамаси Тегина Отун тарбиясини, мадраса таълиминини олиб катта ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаётга дадил кириб бора бошлади. Темурбек XIV асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда кенг тарқалган Нақшбандия таълимотидан унумли баҳраманд бўлди ва кейинчалик эътиқодига айланди. Уша даврда Туркистоннинг қайта ривожланаётган моддий ва маънавий маданияти, тобора кескинлашиб борган сиёсий курашлар ва чингизийлар зулмига қарши озодлик ҳаракатининг кучайиши унинг тафаккур доирасига самарали таъсир ўтказди. Темурбекда дастлабки сиёсий, ҳарбий қарашларнинг шаклланишида Тоҳаристон (Ўзбекистоннинг жануби,

Амударёнинг ўнг ва чап соҳилидаги ҳудудлар), Чоғаниён (ҳозирги Денов атрофидаги ерлар), Ҳисор тоғи этакларида, Термиз шаҳри атрофида олиб борган ҳаракатлари, илк ғалабалари муҳим ўрин тутди. Ана шунинг учун ҳам у XIV асрнинг 50—60-йилларида Туркистонда бўлаётган турли йўналишдаги сиёсий курашлар, ғоялар тўлқинида адашмасдан инсоний теранлик билан иш тутди, жамиятда ўз ўрнига, мавқега эга бўлиб борди. Ундаги маънавий камолот мардлигида, довжураклигида Ватан учун кураш ғурурида амалда намоён бўлиб борди.

Темурбек ҳали чингизийлар ҳукмронлиги шароитида ҳам катта мансаб, мулкка эга эди. Шу билан кифояланиб, Туркистоннинг бошқа феодаллари сингари ўзини сиёсий курашлардан четга олиб осойишта яшаши мумкин эди. Бироқ Темурбек бу имкониятлардан воз кечди. Ватан озодлиги, мустақиллиги мақсадида оғир, мураккаб, хатарли йўлни танлади. Жуда кўп ҳеч инкор қилиб бўлмайдиган тарихий манбалар, далилларга асосланиб айта оламизки, Амир Темур маънавияти тобора қудратли ижтимоий омилга айланиб борганлигининг асосларидан бири, у ҳокимиятга келганга қадар ўн йилдан кўпроқ вақт давомида ҳеч иккиланмасдан Туркистонни хорижий истилочилардан, ғайридинлардан тозалаш ва барча майда мулкчиликларни ягона марказга бирлаштиришдек улуғ мақсад сари дадил борганлигидир. Амир Темур бу йилларда бир қанча мураккаб ҳарбий, сиёсий вазиятларга дуч келди, изтироб чекди, бироқ ҳеч қачон чекинмади, мақсадидан қайтмади. Бундай ҳолларда унинг мушоҳадасида манфий қутблар эмас, донолиги, тафаккури, исломга бўлган самимий эътиқоди ғалаба қилди. Амир Темурга подшолик мерос қолган эмас. Уни кучлар тенг бўлмаган ва узоқ давом этган курашда танглик билан, зукко тафаккури, доно мушоҳадасига таяниб, ғалаба қилиб олди.

Амир Темур маънавий салоҳияти мустақил Туркистон давлатини идора қилиш, унинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаш, Мовароуннаҳрнинг қадимий иқтисодий, маданий шуҳратини қайта тиклаш йилларида янада камол топди ва ижтимоий ҳаётда тўлалигича намоён бўлди. Ана шунинг учун ҳам мамлакат ижтимоий ҳаётининг барча томонлари: давлат идора тизими, иқтисодий, молиявий, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо, маданият, фан, меъморчилик, ҳарбий, халқаро алоқалар, ислом дини, шарият мақсадга мувофиқ мутаносиб

ривожланди. Бобокалонимиз Амир Темур давлатни бошқаришда, унинг ички ва ташқи сиёсатини белгилашда, халқ оmmasи, мансабдор шахслар, олиму фузалолар, ислом раҳнамоларига муносабатда Аллоҳга, иймонга, тафаккурга, китобга ва энг сўнгги чораларда қилчига асосланиб иш юритдилар, ҳукм чиқардилар.

Мустақил, қудратли Туркистон давлатининг асосчиси, раҳбари Амир Темур маънавий салоҳиятнинг кучи — унинг иқтисодий, моллиявий, ҳўжаллик, сиёсий, ҳарбий, ҳуқуқий, давлатлараро муносабатлар фаоллигида, фанга, маданиятга, адабиётга, санъатга, меъморчиликка муносабатида раиғ-баранг мазмун ва кўринишларда яққол намоён бўлди. Бобокалонимиз маънавиятнинг уммонийлигини, тиниқлигини — унинг ниҳоятда камтар, ҳазил-мутойибали бўлганлигида, аскиячилигида, камсухан ва ўткир сўзлигида, муслималар, маликаларга муносабатида ўта илтифотлилигида, катта-кичик мухлифларига нисбатан кечиримлилигида, билиб-билмай йўл қўйган хатоларини кўпчилик олдида ошкора этироф этганлигида, ҳар бир тонфа, мансабдаги инсонларга алоҳида ҳурмат-эҳтиром билдирганлигида, ҳатто шоҳона қаҳр-ғазаби ҳам адолатга, ҳақиқатга асосланганлигида, ҳарбий маҳорати, яъни кам куч билан, катта талофотсиз душман устидан ғалаба қозониш каби ўнлаб хислатларида амалда намоён бўлган. Соҳибқирон ўз ҳаёти давомида кўплаб шаҳарлар, масжиду мадрасалар, мақбаралар, хонақолар, қалъа-қасрлар, боғ-роғлар, сугориш иншоотлари, равон йўллар, кўприклар барпо эттирди. Уларнинг баъзиларини ўғил, набираларни, сарой маликаларни, ислом раҳнамолари номи билан аташга даъват этди. Бироқ барпо этилган иншоотларнинг биронтасига ҳам Амир Темур номи берилмади. Бунга бобокалонимизнинг ўзлари хоҳиш билдирмадилар. Амир Темур Хитой чегараларидан бошлаб то шарқий Рум ва Миср ерларигача бўлган ҳудудларни ислом байроғи остида ягона давлатга бирлаштирди. Аммо бу вилоятларнинг биронтасига ҳам ўзимники, бегона жой қабилда муносабатда бўлмади. Унинг даъвати билан мамлакатнинг барча узоқ-яқин ҳудудларида қурилиш, ободонлаштириш тадбирлари, меҳнат шижоати авж олди. Уларга тегишли маблағ ажратилди, масъул, мутасадди кишилар тайинланди.

Муҳтарам президентимиз Н. А. Каримов ислом динининг ижтимоий мавқен ҳақида гапириб «биз шарқ давлати, мусулмон мамлакатимиз. Баъзиларнинг фик-

рича, мусулмон мамлакатин бўлиш гўёки қолоқлик, оқсоқлик белгиси эмиш. Бу фикрга асло қўшилиб бўлмайди. Биз мусулмон мамлакатин эканлигимиздан сира хижолат чекмаслигимиз, аксинча, донмо фахрланишимиз лозим. Чунки Шарқнинг минг йиллик фалсафасию, ислом қадриятлари тараққиёт учун бебаҳо хазинадир»,— деган адолатли фикрни билдирдилар. Агар мазкур ҳақиқат меъзонига асосланиб мушоҳада қилсак, Амир Темур маънавиятининг марказида ислом арконлари туради. Амир Темур маънавиятининг исломий асослари Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, шунингдек тавҳид, тафсири, фикҳ, тасаввуф илмлари мазмунида, Аллоҳга, Расулulloҳга, мажозий ва ҳаётий пирларига илҳоси, эътиқоди негизда шаклланди, қарор топди. У Нақшбандия таълимоти талаблари асосида янада мустақамланди, ҳаётий мазмун олди. Шунинг учун ҳам Амир Темур ўзининг бутун онгли ҳаёти давомида ислом динига сидқидил эътиқод қилди, унинг барча фарз ва суннат руқнларини тақводорлик билан бажарди. Ислам раҳнамоларига, саййидлар, шайхлар, хўжаларга самимият билан муносабатда бўлди. Мустақил Туркистон давлатининг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда Қуръон, Ҳадис талабларига қатъий риоя қилди, зинҳор уларга зид иш қилмади. У киши бутун ҳаёти давомида исломни хурوفот, бидъат, мутаассиблик, жоҳиллик, шаккоклик каби иллатлардан ҳимоя қилди. Агар хўжа Баҳоуддин Нақшбанд ислом ғояларини ҳар қандай «чанг-ғуборлардан, қурумлардан тозалаб» ислоҳ қилган бўлса, Амир Темур уни ҳимоя ва тарғиб қилди.

Маънавият моддий неъматлар асосида юксалди. Аммо кейинчалик маънавият бир халқ, бир ҳудуд мулки доирасидан чиқиб, умуминсоний қадриятга, дунё хазинасига айланди. Демократизм, Амир Темур маънавий салоҳияти бир инсон қамрови доирасидан чиқиб, умумбашарий ижтимоий омилга айланди. У ҳар донм барҳаёт ва умри боқий маънавиятдир.

Бобокалонимиз Амир Темур каби улуг аجدодларимиз тўғрисида қанчалик ҳақиқатни айтсак, улар бизга шунчалик руҳий мадад, маънавият ато этадилар, ўз-лигимизни англашга ёрдамлашадилар. Миллий ғурури туйғуларимизни кучайтирадилар, инсоф, иймон, диндорликка даъват этадилар.

Мустақил Ўзбекистоннинг барча меҳнат аҳли жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан бири, Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққи-

ётига улкан ҳисса қўшган улуғ давлат арбоби ва саркарда, фан ва маданият ҳомийси² Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига муносиб ютуқлар, масъулият, покла ниш каби сифатлар билан келдилар. Шунини буюк ишонч ва масъулият билан таъкидламоқчимизки, бобокалонимизнинг азиз руҳлари ҳали неча-неча келажак авлодларга миллий ифтихор, гурур ва маънавият ато этаверади.

Ватанчимиз мустақиллиги шарофати билан «Амир Темур маърифий жамияти»нинг Амир Темур жамғармасининг, теурийлар давлат музейининг ташкил этилишига бағишланган қарорларнинг қабул қилиниши, тадбирларнинг амалга оширилаётганлиги истиқлолнинг амалдаги маънавий сифатларидир. Амир Темур маънавий салоҳиятининг ҳозирги аҳамияти истиқлол туфайли тобора яққолроқ намоён бўлиб бораверади.

М. Олтинов

АМИР ТЕМУР МАЪНАВИЯТИНИНГ ИСЛОМИЙ АСОСЛАРИ

Муҳтарам президентимиз И. А. Қаримов Тошкентда бобокалонимиз Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида фахр билан «Амир Темур ёшлик чоғидан ўткир зеҳи ва ақлу идрок эгаси бўлиб ўсди. Турли дунёвий илмларни... эгаллади. Қуръони Қаримни ёд олди, ҳадис илмини ўрганди. Иймон-эътиқодли, ҳалол-пок инсон бўлиб етишди» деган адолатли фикрни билдирган эдилар. Агар шу ҳақиқат мезонига ва кўплаб ёзма манбаларга, соҳибқироннинг бутун ижтимоий фаоллигига асосланиб мушоҳада қилсак соҳибқирон Амир Темур улуғлигининг асосида унинг маънавий сифатлари туради. Чунки фақат юксак маънавиятли инсонларгина умумхалқ манфаатларини кўзлаб давлат, жамият аҳамиятига молик йирик тадбирларни амалга оширишга қодир бўладилар. Амир Темур ана шундай шарқона, исломий ақл-заковатли, маънавиятли инсон бўлган. Амир Темур маънавиятининг уммонийлиги, тиниқлиги, кучи, қудрати — дунёвий ва исломий қадриятлар қоринмасида мужассамлашганлигидир.

² Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамасининг «Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори. «Ўзбекистон овози», 1995 йил 1 январь.

Амир Темур маънавиятининг исломий асослари Қуръони Карим, ҳадиси шариф, шунингдек, тавҳид, тафсир, фикҳ, тасаввуф илмлари мазмунида Аллоҳга, Расуллуллоҳга, мажозий ва ҳаётий пирларига ихлоси, эътиқодни негизида шаклланди, қарор топди. У Нақшбандия таълимоти талаблари асосида янада мустаҳкамланди, ҳаётий мазмун олди. Шунинг учун ҳам Амир Темур ўзининг бутун онгли ҳаёти давомида ислом динига эътиқод қилди, унинг барча фарз ва суннат руқнларини тақводорлик билан бажарди. Ислом раҳнамоларига, саййидлар, хўжалар, шайхларга самимият билан муносабатда бўлди. Мустақил Туркистон давлатининг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда Қуръон, ҳадис, шарият талабларига қатъий риоя этиб, зинҳор уларга зид иш қилмади.

Амир Темурга замондош бўлган тарихчилар Низомиддин Жомий, Шарофуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»сида, Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ул-мақдур фи ахбори Темур» асаринда, «Темур тузуклари», академик Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» йилномаси ва бошқа ўнлаб ёзма манбаларда асосли зикр этилган ахлоқий сифатлари исломий маданият, маънавият билан йўғрилганлиги фикримизни тўлиқ тасдиқлайди. Мазкур манбаларда бобокалонимизнинг ислом байроғини баланд кўтариб, кишиларни иймонли бўлишга чақириш, ўзини Аллоҳнинг итоаткор бандаси деб биллиб, пайғамбарларга ҳар донм ҳурмат бажо келтириш, диний масалаларни сиёсий, иқтисодий масалалардан олдин ҳал қилиш, камбағалларга ҳар куни хайри эҳсон тарқатиш каби кўплаб маънавий сифатлари баён қилинган.

Амир Темур маънавиятининг исломий асослари ҳали ёшлик йилларида, мустақил давлатга эга бўлганга қадар шаклланиб, қарор топган эди. Бунинг учун бир қанча қулай омиллар мавжуд эди: биринчидан, жуда катта ижтимоий имкониятларга эга бўлган Амир Тарағай ўзининг яккаю ягона ўғил фарзанди тақдирига бефарқ бўлмади. Темурбек дастлаб волидан муҳтарамаси Тегина Бегимнинг, сўнгра мадраса таълимини олиб тақводор мусулмон бўлиб камол топа бошлади. Иккинчидан, XIV асрга, хусусан унинг ўрталарига келиб Мовароуннаҳр моддий, маданий, исломий жиҳатлардан янгидан юксалиб, ўзининг ўтмишдаги шон-шуҳратини тиклай бошлади. Ижтимоий ҳаётда тобора ўз ўрнига эга бўлаётган Темурбек ана шу дунёвий ва исломий, моддий ва маънавий маданиятдан унумли баҳраманд бўлди. Учун-

чидан, XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб Туркистонда Нақшбандия таълимоти кенг ёйилди ва у мустақиллик, ватанпарварлик, ижодий меҳнат, фаровон ҳаёт мафкураси сифатида қарор топди. Сиёсий курашлар силсиласида товланиб, чинқиқиб келаётган Темурбек маънавияти нақшбандия гоиларни асосида тўлишди ва ёришди. Нақшбандияга ихлос қилди ва у эътиқодига айланди. Тўртинчидан, Темурбек маънавиятида исломий арконларнинг муҳим ўрни тўлишди унинг пирлари шайх Саййид Барака, Зайниддин Таябодий, Амр Кулол кабиларнинг ҳам салмоқли ҳиссаси бўлган. Улардан айримлари кейинчалик саройда Амр Темур ҳузурда яшганлар.

Амр Темурга хос бўлган маънавий салоҳият, унинг исломий моҳияти мустақил давлатни бошқариш йилларида ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида амалда яққол намоён бўлди. Жумладан, соҳибқироннинг иқтисодий, моллиявий, савдо, сиёсий, маданий, ҳуқуқий, ҳарбий дипломатия ва ҳ. қарашлари ҳам исломий руҳлар, фикр биланлари асосида йўрилди, қарор топди, амалда ижтимоий ҳаётга татбиқ этилди. Масалан, у киши давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда, шунингдек, ўзининг ижтимоий-сиёсий фаолиятида беш тамойилга, яъни Аллоҳга, тафаккурга, иймонга, китобга ва инҳоятда мураккаб вазиятлардагина қиличга таянганлиги фикримизнинг тасдиғидир. Давлатнинг Амр Темур раҳбарлигида ўтказилган олми кенгашларида шайхулислом юқори мартабали ўринда турган. У киши давлат фармойишларини тасдиқлашда, инсоиларни ҳузурларига қабул қилишда дастлаб исломга, вақфга даҳадор ҳужжатларнинг ижобий ҳал этганлар, биринчи бўлиб руҳонийларнинг арзини эшитганлар. «Темур тузуклари», соҳибқироннинг таржиман ҳоли, ўғитлари ва бошқа ёзма манбаларда «азиз авлиёлар, саҳобалар мақбараларини, қутлуғ қадамжоларни зиёрат этмоқни ҳам фарз, ҳам қарз билур эрдим. Қайда бўлмай, зиёратгоҳлар олдида оддан тушиб, таҳорат олгач, ялангоёқ билан бориб, зиёратни ўришлатдим», «авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан татминласинлар», «ҳар мамлакатга шайхулислом юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин» каби мазмундаги фикрларнинг кўплаб қайд этилганлиги бобокалопинизнинг исломий эътиқоди, маънавияти кўламидан дарак беради.

Амир Темурнинг Туркистонда яшаб ижод қилган тасаввуф илмининг, суфийлик тариқатининг йирик пешқадамлари хўжа Абдулҳолиқ Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Али Ҳаким ат-Термизийларни ўзининг мажозий пири ҳисоблаб, улар руҳи ва ҳоқиқа сажда қилганлиги, Термизда хожа Али Ҳаким ат-Термизий, Шаҳрисабзда Саййид Амир Кулол қабрлари устига катта мақбаралар, масжидлар қурдирганлиги юқоридаги фикрларнинг амалдаги далилидир. Хўжа Аҳмад Яссавий қабри устига 1398 йилда узунлиги 65, кенлиги 46 метрли марказий жамоатхона ва 35 хонадан иборат бир неча гумбазли мақбара қурдирди. Бино ичида 600 челақ сув сифмига эга бўлган дошқозон ўрнаттирди. Дошқозонда ҳар кун қанд қўшилган ширин сув қайнаб турди. Зиёратга, жума намозига келганлар шу табаррук оби ҳаётдан ичганлар... Амир Темурнинг ислом маънавиятига эътиқодини, содиқлигини ва ундан қудратли куч олганлигини билдирувчи бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Агар хожа Баҳоуддин Нақшбанд ислом таълимотини ҳар қандай хурофот, бидъат, жоҳиллик каби иллатлардан тозалаган бўлса, Амир Темур уни ҳимоя ва тарғиб қилди, диний мазҳабдаги ҳудудий парчаланишлар, тўқнашувларга чек қўйди. Масалан, машҳур тарихчи, файласуф фикҳшунос олим Саййид Шариф Журжонийнинг ёзиб қолдиришича, XIV асрнинг 80-йилларида Эрон, Ироқ, Шом ерлари майда мулкчиликларга парчаланиб, ислом асослари бузилиб, ўзаро қарама-қаршилиқлар авж олган. Ана шундай вазиятда Амир Темур маънавий пирларнинг ўнгитларига амал қилиб, исломнинг бирлиги учун курашди. Бу вазифани таигри таолонинг амри-фармони деб қабул қилди. Гуржистон, Арманистон, Ҳиндистон каби мамлакатларга ҳам ислом динини тарғиб қилиш мақсадида юриш қилди. Соҳибқирон бу мамлакатларнинг исломни қабул қилган инсонларига илтифотлар кўрсатди, моли-жонлари омон қолди, ўз мансабларига қайта тайинлади. Амир Темурнинг бу тadbирларини маънавий пирлари Зайниддин Абу Бакр Таябодий, Саййид Барака, Шариф Журжонийлар Аллоҳнинг хоҳиш-иродаси деб билиб, уни қўллаб-қувватладилар. Шундай қилиб, XIV асрнинг иккинчи ярмида Амир Темур шарқда ислом динини муҳофаза қилувчи, янгиловчи, ёювчи сифатида намоён бўлди. Бироқ бу Амир Темур ғайридин аҳлига зўравонлик, ҳурматсизлик қилган деган хулосага олиб келмайди.

У киши масалан, Франция, Испания, Англия, Италия, Хитой каби давлатлар бошлиқлари билан ёзишмалар олиб борганлиги, у мамлакатларнинг элчилари — христиан, будда дини вакилларини ўз ҳузурига қабул қилиб, шоҳона илтифотлар кўрсатганлиги фикримизнинг тасдиғидир.

Амир Темур маънавияти исломий асосларининг софлиги, тиниқлиги шундаки, у киши бутун ҳаёти давомида, ҳар қандай вазиятда ҳам хурофот, бидъат, жоҳиллик, мутаассиблик, шаккоклик каби иллатлар таъсирига тушмаганлар. Шунинг учун ҳам соҳибқироннинг шайхулислом, пирлари, аҳли мўмин олдида ҳурматлари юқори ва самимий бўлган. Ислом ва хурофот, ақидапарастлик қарама-қарши қутблар эканлигини ҳозирги айрим диндорларимиз, зиёлиларимиз ҳам биллиб қўйсалар фойдадан холи эмас. Амир Темур маънавияти ва сиёсатида исломий илмларни дунёвий фанлардан чегаралаш, уларнинг бирини иккинчисидан баланд-паст қўйиш ҳоллари зинҳор бўлмаган. Чунки бобокалонимизнинг ўзлари тақводор, художўй бўлиш билан бирга тафсири, тавҳид, ҳадис, фикҳ, тарих, фалсафа, фалакиёт, табобат каби илоҳий ва дунёвий илмларни яхши билганлар. Бу хусусда XV асрнинг машҳур олимлари Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизн Аbru, Ибн Арабшоҳ, Алишер Навоийлар аниқ маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Шунинг учун ҳам Амир Темур Туркистонда фан, маданият, адабиёт, санъат, меъморчиликнинг ривожланишига алоҳида раҳнамолик ва ғамхўрлик қилди. Барча олиму фузалоларга ушумли ижод қилишлари учун қулай шароитлар яратиб берди. Улар билан мажлислар, мулоқотлар, мунозаралар уюштириб турдилар. Амир Темурнинг маънавий улуғлигида камтарлик, хоксорлик, камсуқумлик, кечиримлик, хатоларни ошкора тан олиш каби сифатлар ҳам ётади. Жумладан, бобокалонимиз ҳаётлари давомида кўплаб шаҳарлар, масжиду мадрасалар, мақбаралар, хонақолар, қалъа-қасрлар, боғу чорбоғлар, суғориш иншоотлари, равон йўллар, кўприклар барпо этдилар. Уларнинг баъзиларини ўғил, набиралари, сарой маликалари, ислом мутафаккирлари номи билан аташга даъват этдилар. Бироқ барпо этилган иншоотларнинг биронтасига ҳам Амир Темур номи берилмади. Бунга бобокалонимизнинг ўзлари хоҳиш билдирмадилар.

Муҳтарам президентимиз И. А. Каримов ислом динининг ижтимоий мавқеи тўғрисида гапириб «биз шарқ

давлати, мусулмон мамлакатимиз. Баъзиларнинг фикрича, мусулмон мамлакати бўлиш гўёки қолоқлик, оқсоқлик белгиси эмиш. Бу фикрга асло қўшилиб бўлмайди. Биз мусулмон мамлакати эканимиздан сира хижолат чекмаслигимиз, аксинча, донмо фахрланишимиз лозим. Чунки Шарқнинг минг йиллик фалсафасию, ислом қадриятлари тараққиёт учун бебаҳо хазинадир»,— деган адолатли фикрни билдирдилар. Агар ана шу ҳақиқат мезонига асосланиб мушоҳада қилсак, тақводор, художўй, ислом динининг ҳимоячиси ва тарғиботчиси Амир Темур маънавий салоҳияти бир инсонга хизмат қилиш қамровидан чиқиб умумхалқ, умумбашарий аҳамият қозонди. У донм барҳаёт, умри боқий маънавиятдир. Бобокалонимиз Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги арафасида ишонч ва масъулият билан таъкидлаймизки, у улўф зотнинг азиз руҳлари ҳали неча-неча келажак авлодларга миллий ифтихор, ғурур ва маънавият ато этаверади.

Ш. Б. Саматов

АМИР ТЕМУР ФАОЛИЯТИДА АДОЛАТ МУАММОСИ

Инсон ўзлигини таниб, англаб олгандан буён донмо одамлар ўртасида эзгулик билан ёвузликнинг тақсимланиши, жумладан, жамият ҳаётида айрим кишиларнинг, хусусан тарихий шахсларнинг роли билан уларнинг ижтимоий аҳволи, меҳнат билан ҳақ, жиноят ва жазо, кишиларнинг қадр-қиммати ва бу қадр-қимматнинг жамоатчилик томонидан эътироф этилиши, ҳуқуқ ва бурч ўртасидаги ўзаро муносабатга адолат ва адолатсизлик принципи талабидан келиб чиққан ҳолда баҳо бериб келинган. Адолат ва адолатсизлик тушунчаларининг мазмунини тарихан белгиланган характерга эга бўлиб, ўз замонаси тузумига ҳукм чиқаради ва бошқа ижтимоий тартиблар ўрнатилишини талаб қилади.

Улўф донимшанд Амир Темур ўз фаолиятининг бош принципи сифатида адолат масаласини танлагани ва «Куч — адолатдир» деган буюк шнорни ўртага ташлагани ҳам бежиз эмас.

Шарафуддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» аса-рида қайд этишича, Амир Темурнинг характерли хусу-сиятларидан бири — давлат, мамлакат, фуқарога ғам-хўрлик эди. Унинг қондаси — «рости-расти» эди. Бу-

нинг маъноси шуки: «Ҳақиқат — сиҳат-саломатлик, ҳақиқат—тартиб, ҳақиқат—адолат» демакдир.

Амир Темурнинг фикрича: «Бир кунлик адолат — юз кунлик тоат-ибодатдан афзал». Темур инсонпарварлик ва мардликни Аллоҳ таоло ҳам, халқ ҳам улуғлайди, деган гапни кўп такрорлар эди. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, бу ҳикматли гапларни Темурнинг ўзи айтган ва унга оғишмай амал қилган. Амир Темур ўзининг «Зафар йўли» номли асарида ёзган эди: «Ўз қудратимни сақлаш учун мен бир қўлимда адолат шамини ва иккинчи қўлимда беғаразлик шамини тутиб, ҳар икки шам билан бутун умрбўйи ўз йўлимни ёритиб юрдим. Барча қилмишларимда ана шундай адолат қондаларига риоя қилдим.

Мен ўзимга адолатли ва раҳмдил тўрт вазирни танладим. Улардан иккиси Маҳмуд Шаҳоб Хуросоний ва Носириддин Маҳмуд ал-Аромий эрди. Бу икки вазиримга донмо менни кузатиб туришларини ва агар мен адолатсизлик қиладурғон бўлсам, дарҳол менни тўхтатишларини, кимнингдир ёлғон сўзларига ишонсам ёки бегона кимсани мулкига хиёнат қиладурғон бўлсам дарҳол менни огоҳлантиришларини таъкидлаб қўйдим. Ва уларнинг ўзларига ҳам мусулмонларнинг молига тамаъ қилманглар дедим».

Темур ёзишмаларига мувофиқ вақти-вақти билан сўровлар ўтказиш, тергов қилиш, текшириш, тафтиш ишлари амалга оширилган. Ўз амалини суниестемол қилиш, порахўрлик, донмий лекчилик ичиш, маиший бузуқлик кабилар оғир гуноҳ ҳисобланиб, қаттиқ жазоланган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, суниестемол қилиш Темур авлодларига тааллуқли бўлган вақтда ҳам, улар тегишли жазоларини олганлар. Жумладан, унинг ўғли Мироншоҳ, невараси Амирзода Пирмуҳаммадлар халқ олдида қаттиқ жазога тортилганликларни тўғрисида манбаларда ёзилган. Амир Темур давлатнинг обрўси, шарафи, манфаати соҳасида ғоят қаттиққўл эди. У бундай пайтларда ўзини ҳам, ўғил ва невараларини ҳам, қариндош-уруғларини ҳам, ҳарбий бошлиқларни ҳам аямас эди. У давлат ишларида ғоят мустаҳкам, собит ва барқарор турарди.

Замонасининг ўзига хос конституцияси ҳисобланган «Темур тузуқлари»да қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «Менга бўйсунган янги давлатларда ҳурматга лойиқ одамларга ҳурмат кўрсатдим. Мен пайғамбар авлодларига, қонун тарғиботчиларига, олимлар ва кексаларга

инсбатан буюк ҳурмат ҳамда эҳтиром билан муносабатда бўлдим: уларга нафақа белгиладим. Бу мамлакатларнинг бадавлат кишилари менинг оғанимдек, етим-есир ва камбағаллари эса болаларимдек бўлиб қолди. Мағлуб бўлган мамлакат қўшинлари менинг қўшинларимга қўшилди. Мен бу мамлакатларда халқ ҳурмати қозонишга ҳаракат қилдим. Шунга қарамасдан фуқарони қўрқинч ва умид орасида сақладим. Яхшиларга улар қайси миллатдан бўлишларидан қатъи назар, мен ҳам яхшилик қилдим: ғаразли кишилар ва сотқинлар эса менинг давлатимдан қувилди. Қўрқоқ ва пасткаш одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим, ҳамда уларнинг маълум чизиқдан чиқишларига йўл бермадим. Менга тобе ҳамма мамлакатларда адолат эшиги очик эди. Шу билан бирга, ўғирлик ва талончиликнинг барча йўллари бекитишнинг чораларини кўрдим. Барча ишларда, бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ берилган. Қашшоқликни тугатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилдимки, камбағаллар улардан нафақа олиб турардилар».

Амир Темур ўрта аср шароитидаёқ ҳозирги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлган кишиларни ижтимоий ҳимоялаш масаласига қанчалик эътибор берганлиги кишини ҳайратга солади. Бу мақсадни амалга ошириш учун у қуйидагича фармойиш берган эди: «Сармоясни қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва ранятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-текин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналарни етказиб бериб, унга ёрдам берилсин». Бизнингча, бу социал адолатнинг классик намунасидир.

Жаҳон фақи ва амалиётни яқинларига таянган ҳолда хулоса чиқарадиган бўлсак, адолат муаммосини амалга оширишнинг энг муҳим томонини жамоатчилик фикрига асослаш ташкил этади. Бу муаммо давримизнинг энг долзарб муаммоси бўлса-да, аммо ўз вақтида зукко бобомиз Амир Темур буни ёқат тараф ҳис этган эди. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида ёзилишича, Амир Темур олиму уламолар билан ўтказган бир учрашувда нутқ сўзлаб шундай деган: «Илм ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан под-

шоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим — мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатларимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатларингиз билан кўмаклашишингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, девоннинг суннестемол қилинганлиги ва қилинмаётганлиги оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлар томонидан эзилаётгани мендан кўра сизларга аёндр. Шулар ҳақида маълумот берингиз. Бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи, ҳамда шарнат ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангизлар яхши бўлурди».

Аллома бобокалонимиз донмо қонун устуворлигига катта эътибор билан қараган. Ҳатто ўлими олдида айтилган васиятида ҳам: «Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Занфаларни кўринг, йўқсуларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин», дейилган. Бу эса буюк сиймонинг ҳозирги авлод кишиларига ҳам муқаддас васиятидир.

Унинг ўғитлари мустақилликни мустаҳкамлаш, адолатли, эркин, инсонпарвар, қонун устуворлигига асосланган демократик, ҳуқуқий давлат барпо этишимиз учун ўзига хос дастуриламалдир.

Қ. Авлиёқулов

ЖАҲОН ТАРИХЧИЛАРИ АМИР ТЕМУР ҲАҚИДА

Ўзбекистоннинг мустақиллиги туфайлигина соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти билан Марказий Осиё халқлари кенг танишишга муяссар бўлдлар.

Марказий Осиё ва Европа халқлари тарихида катта роль ўйнаган Амир Темур ҳақида ҳозир кўплаб асарлар, романлар, мақолалар эълон қилинмоқда. Бу албатта мустақиллик патижаси, десак адашмаймиз. Чунки, ватандошимиз Амир Темур тарихини то мустақилликкача тўғри билмадик ва ўрганмадик. Лекин, дунё тарихчилари буюк Амир Темур тарихини қайта-қайта ўргандилар, жаҳон халқлари тилларига таржима қилдилар. Масалан: Испания-Кастилия давлат элчиси Руи Гонса-

лес де Клавихо «Темурнинг Самарқанддаги саройнга саёҳат» (1403—1406 й.), де Сенксйон «Буюк Темур тарихи» (1677 й.), Пети дела Круа «Темурнинг тарихи» (1722 й.), Ланглэ «Темурнинг сиёсий ва ҳарбий бошқарувлари» (1787 й.), М. де Тили «Мўғуллар ҳоқони ва Осиё ҳукмдори Темурнинг тарихи» (1739 й.), Шармуа «Темурнинг Тўхтамишга қарши юришлари» (1835 й.), Нэвнинг «Темурланг ва Шоҳрух урушларининг таърифи» (1852 й.), Капюннинг «Темурланг подшолиги тарихи» (1892 й.), Люсьен Буванинг «Мўғул империяси» (1927 й.), Груссеннинг «Чўллар подшоши» (1938 й.), А. Шопдорнинг «Темурланг» (1957 й.), Жан-Пол Рунинг «Соҳибқирон Темур» (1989 й.), Флассон, Силвестрлар асарлари фикримиз далилидир. Бундан ташқари, Амир Темур тарихини араб мамлакатлари тарихчилари, Англия зиёлилари кенг атрофлича ўрганганлар. Машҳур инглиз драматурги Кристофер Морло 1587 йилда «Буюк Темурланг» номли драма яратди. Бу асар нафақат инглиз адабиётида, балки бутун Европа адабиётида трагедия жанрига асос солган асар бўлиб қолди.

Озарбайжонлик машҳур драматург Хусайн Жовид «Оқсоқ Темур» номли тарихий драма яратиб, унинг давлат ишларидаги ҳарбий саркардалик фаолиятларини очиб беришга ҳаракат қилади. Ана шу тарихий асарларда Амир Темур сиймоси очиб берилди. Олимларнинг ёзишларича, Фарангистон (Франция) қироли буюк Карл V томонидан буюк Темурнинг жаҳонгирлик хизматлари шарафига унинг олтиндан ҳайкалчаси яратилган.

Арабийнавис олимлардан Ибн Ҳурзодбех, Истаҳрий, Ибн Хавкал, Маҳдисий, Ибн Баттута, Ибн Ҳажар, Ибн Дўқмоқ, Мақризий, Бадруддин ал Айний, Ибн аш-Шайхна, Ибн Ийос, Ибн Тағриберди, Ибн Арабшоҳ ва бошқалар Темур ва темурийлар тарихи билан шуғулланганлар. Яна шуни қайд қилиш керакки, маҳаллий тарихнавислардан Гиёсиддин Али, Низомиддин Жомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофиз Абру, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Муиниддин Натанзий, Аҳмад Ҳавофий, Мулло Салоҳиддин Тошкандий, арман тарихчиси Фома Мецопский каби олимлар Амир Темур ҳақида асарлар ёзиб қолдирганлар. Ана шундай нодир, бебаҳо асарлардан узоқ йиллар бенасиб бўлиб келдик.

Аллоҳга минг шукурлар бўлсинки бугун ўзбек халқи ўтмиш меросларини ўрганмоқда, ўзлигини англамоқда. Тарихчи олимларнинг фикрларича, ва ҳақиқатдан ҳам буюк Темур бобомиз шахсияти, кўп-қиррали, мураккаб

шахслиги ва шу билан бирга энди ятли, қарама-қарши томонлари кўп шахс ҳамдир.

Утмишда Амир Темур ҳақида кўплаб ижобий фикрлар ёзиб қолдирилганига қарамай, собиқ СССР даврида асосан Амир Темурга салбий муносабат билдирилиб келинди. Темурнинг ёшлигини безори, йўлтўсар, саводсиз, ўғри, қонхўр, жаллод, бераҳм, шафқатсиз, золим, босқинчи амир, деб ўрганилди. Аслида ким экан? Мана тарих гувоҳлик беради. Барчаси бунинг акси, инсонпарвар, ватанпарвар, меҳрибон, тadbиркор, доно, ақлли, билимли, пок, имоли, адолатли подшо, амир экан.

Хўш, Амир Темур ҳақида жаҳон тарихчи олимлари қандай маълумотлар қолдирган. Биз бу соҳада айрим машҳур тарихчи-шарқшунос олимлар фикрини келтирмоқчимиз.

К. Маркс Амир Темур фаолияти ҳақида гапириб, Темур ўзи тузган янги подшоликнинг давлат тузумини мустаҳкамлаганини, тузук-қонунлар жорий этганини, бу тadbирлар эса унинг аёвсизлик билан амалга оширган босқинчиликларига тамоман зид эканлигини қайд этган эди (К. Маркс, Ф. Энгельс, Т. 6, С. 184).

Рус тарихчиси академик В. В. Бартольднинг қайд этишича, Самарқанд Темурнинг фикрига кўра, дунёда энг машҳур шаҳар бўлиши керак эди. Самарқанд атрофида қатор қишлоқлар бунёд этилиб, уларга мусулмон мамлакатлари бош шаҳарлари — Бағдод, Дамашқ, Миср (Қоҳира), Шероз, Султония ва бошқа номлар берилган. Қадимги юнон тарихчи ва йилномачилари Мароқанд ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирганлар. XIV—XV аср шоир ва ёзувчилари бу шаҳарга бағишлаб ғазаллар битганлар: яъни «Самарқанд — сайқали рўйн замин» — бутун ер юзининг ҳусни, деб таърифлаганлар.

Испания-Кастилиянинг Темур саройидаги Испания-Кастилия қироли Генрих IIIнинг машҳур элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Темурнинг Самарқанддаги саройига саёҳат» (1403—1406 йй.) номли кундалик дафтарларида Самарқандда Кўксарой, Бибиҳоним масжиди, Шоҳинида силсиласини, мадрасаларни, Самарқанд атрофида боғи Чинер, боғи Шамол, боғи Дилқушо, боғи Бехишт, боғи Нав, боғи Баланд каби боғлар ва саройлар қурилганини таъкидлайди. Унинг ёзишича, Самарқанд шаҳрида ҳар йили мамлакатлардан моллар келтирилиб сотилган. Клавихо шундай ёзади: «Унда (Самарқандда) барча нарсаларни тартиб билан сотиш учун катта жой бўлганлиги сабабли подшоҳ шаҳар бўйлаб

катта кўча (раста) чиқаришни, унинг икки томонида эса мол сотиш учун дўконлар қуришни буюрди. Шу кўчараста шаҳарнинг бир чеккасидан бошланиб, бутун шаҳарни кесиб ўтиши ва унинг иккинчи чеккасигача етиши керак. Бу ишни подшоҳ Темур ўзининг икки мирзосига топширди. «Клавихо Самарқандда бу ишларни ўз кўзи билан кўрган, иштирок этган. Шунинг учун ҳам у воқеани бўяб кўрсатмаган. Бундан ташқари, Темур мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига ҳам алоҳида эътибор қаратганлигини кўрсатади. Кўҳан, Зарафшон, Сирдарё, Амударёларга кўприклар, йўллар қурдирган; Тошкент атрофида, Оҳангаронда ва бошқа шаҳарларда каналлар; Бухоро, Шаҳрисабз, Термиз, Фарғона, Туркистонда карвонсаройлар, ирригацион иншоотлар бунёд эттирган.

Самарқанд ҳақида Клавихо шундай ёзади: «Самарқанд шаҳри текис ерда жойлашган бўлиб... атрофини бутунлай боғ ва узумзорлар ўраб олган... Бу ер ҳамма нарсага бой: ғалла ҳам, шароб ҳам, мева-чева ҳам, ҳар хил гўшт ҳам мўл-кўл. Бу ернинг қўйлари йирик-йирик, думбалари катта бўлади. Думбаси 20 қадоқ келадиган қўйлар бор... ва арзондир. Ғалла жуда ҳам арзон, шולי эса ошиб-тошиб ётади. Бу шаҳар ва унинг атрофидаги ерлар шундай тўкин-сочинки, ҳайрон қолмаслик мумкин эмас. Ана шундай бойликлари борлиги учун ҳам у Самарқанд деб аталади. Унинг ҳақиқий номи Семизкент бўлиб, бадавлат қишлоқ деган маънони беради».

Марказий Осиё тарихининг билимдонларидан бири, дунёга таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд: «Темур гўё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронагарчилик билан шуғулланган, деган фикр муболағали, у Қобул водийси ва Муған чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда улкан суғориш ишлари олиб борди», деган ниҳоятда адолатли ва қимматли, ҳолисона фикрни айтиб, Темур тарихини сохталаштирувчиларга зарба берган эди. В. В. Бартольднинг бу фикрларини тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли асаридаги қуйидаги фактлар билан тасдиқлаймиз.

Бир йил мобайнида,— деб ёзади Яздий — Бағдод шаҳрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди, токи шаҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда ҳунармандчилик ривожлансин, теварак-атрофида деҳқончилик ўссин, савдо-сотиқ ва маданий ҳаёт қанг тармоқ ёйсин, ислом билими

илгаригидай ёйилсин. Бу вазифа Амирзода Абу Бакрга топширилсин».

Темур муҳандислар-архитекторлар ва қурувчилар томонидан тасдиқланган аниқ лойиҳа асосида Боилхон шаҳрини ҳам тиклади. Аракс дарёсидан канал қаздириб, шаҳарга сув келтирган. Қўплаб турар жойлар, бозор, майдон, ҳаммомлар қурдирди. Бу далиллар Темур «Ўзидан вайрона, култепалардан бошқа ҳеч нарса қолдирмади, «Темурланг ва Чингизхон бир тарзда иш кўрдди» — деб даъво қилувчи тарихчиларга жавоб бўлади, деб ўйлаймиз.

Н. П. Остроумов томонидан нашрга тайёрланган ва 1894 йили Қозон шаҳрида нашр этилган «Темур (Темурланг) қонунлари» асарининг муқаддимасида келтирилган маълумотлар ниҳоят даражада қимматли ҳисобланади. Н. П. Остроумовнинг ёзишича: «Айрим мусулмон адибларининг (Али Яздий «Зафарнома») сўзларига қараганда «Қонунлар»ни Темур ўз қўли билан ёзган. Бошқаларнинг фикрича, Темур айтиб турган ва котиблар ёзган. «Қонунлар»нинг форсча таржимасига ёзилган муқаддимада айтилишича, асар дастлаб турк тилида ёзилган ва «Темур тузуқлари» деб соф туркча ном билан аталган. Бу фикр ҳақиқатга жуда яқин: Темурнинг ўзи ва унинг қўлостадаги фуқароларининг асосий қисми турк бўлган. Шунинг учун ҳам «Қонунлар» ҳукмрон халқ тилида — турк тилида ёзилиши лозим. Абу Толиб Ҳусайннинг маълумотларига кўра, «Қонунлар»нинг туркча асл нусхаси Ямон подшоси Жаъфар кутубхонасига тушади. Абу Толиб Ҳусайн тахминан 1610 йилларда уни Жаъфар учун форсчага таржима қилади.

Ана шу таржимани майор Дэви араб тили профессори Уайт билан ҳамкорликда 1783 йилда Оксфордда инглиз тилига таржима қилиб, нашр эттиради. Инглиз тилидаги бу асарни 1787 йили Л. Лянглэ француз тилига афдаради. Л. Лянглэ «Темур қонунлари» муқаддимасида Темурнинг қисқача таржимаи ҳоли ва давлатнинг географик ҳолатига изоҳлар берилади. Ана шу француз тилидан Н. Т. Остроумов «Темур қонунлари» асарини рус тилига таржима қилиб, нашр этирилиши тарих фани учун фойдали иш бўлган. Л. Лянглэ «Темур қонунлари» асаридаги французча нашридаги муқаддимасида шундай сўзлар мавжуд. Турк султони Боязидни Темур саркардалари қўл-оёқларини боғлаб олиб келади. Темур бунни кўриб йиғлади ва пешвоз чиқиб, кутиб олади. Қўл-оёқларини бўшатини буюради.

Қабулхонасига олиб киради. «Боязид. Бахтсизлигингиз учун ўзингизни айблаш: бу — ўзингиз эккан дархийнинг тиканлари. Мен сизнинг олдингизга енгилгина шарт қўйган эдим: Сизнинг рад жавобингиз мени сизга қарши ўзим ҳеч ҳам хоҳламаган ҳаракатни қилишга мажбур этди. Мен сизга зарар келтиришни истамаганимгина эмас, балки сизнинг душманларингизга қарши урушингизга ёрдам беришни ҳам ният қилган эдим. Ужарлигингиз ҳамма ишни йўққа чиқарди. Аттанг. Агар ютуқ Сиз томонда бўлганда эди, менга ва қўшинимга қандай муомала қилишингизни биламан. Шундай бўлса ҳам, хотиржам бўлиб, кўнглингиздаги даҳшатни чиқариб ташлаш: мен ҳаётингизни сақлаб қолиш билан ўз га-лабам учун фалакка таҳсин-ташақкур айтмоқчиман».

Шундан кейин Темур ўз қароргоҳи ёнидан Боязидга чодир қурдириб беради ва жангда асир тушган фарзандларини ҳам бағрига қайтаради. Темурнинг бундай олғи даражадаги инсонпарварлик хислатларини араб, юнон, турк, рус ва бошқа халқларнинг айрим тарихчилари бузиб ёзадилар ва ёзмоқдалар.

Тарихчи-файласуф олим Вольтер ўзининг асарига Темурнинг адолатли подшолиги, халқпарвар саркардалигини очиб беради.

Л. Лянглэ тайёрлаган «Қонулар» асарига шундай жумла мавжуд: «Темур олимларга серилтифотли эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда билмдон бўлган барча кишилар билан суҳбатлашниш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Негаки Амир Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборни берар эди... Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга эди. У ўзининг бу қобилиятини одамларни бахтли қила билиш таланти билан уйғунлаштирди. Темур бир вақтнинг ўзида душманларига офат, ўз аскарларига қаттиққўл раҳбар, ўз халқига эса ота бўла олар эди. У ўз фуқаросининг аҳволи ҳақида яхши бошлиқлари берган маълумотларни ўзи шахсан кўздан кечирарди; негаки у одам таний ва танлай биладиган шоҳ эди». Шунингдек, машҳур немис тарихчиси Ф. Шлоссер «Темур қонуларини» асарини немис тилига таржима қилган («Всемирная история». Т. 8, С. 503—504). К. Маркс ўзининг хронологик кўчирмаларини тузишда бу тарихчининг асарларидан фойдаланган. Ф. Шлоссер Темур ҳақида шундай ёзади: «Саодатли

жангчи, дунёнинг фотиҳи, айни вақтда энг узоқ Шарқни ўз қонунига қаратган бу одам Осиде тахтни ва стратегик билимлар билан ваҳший тўдаларни ўзинга торга олиш маҳоратини бир-биринга уйғунлаштирди...

Бизнинг фикримизча, Темурнинг давлатни бошқаришдаги донишмандлигига, унинг ахлоқий ва сиёсий принципларига, шунингдек, уни гений сифатида улуғловчи китобларга ҳатто эътибор бермаса ҳам бўлади. Биз фақат ҳақиқий аҳволни маълум қилмоқдамиз,— дейди.

Г. Вебернинг Амир Темур ҳақидаги фикри шундай: «Темур душманларига ҳаддан ташқари золим, лекин саркарда, ҳоким ва қонунчи сифатида буюк талант эгаси эди... Ёлғонни ёмон кўрар, билимга муҳаббат қўйишдан маҳрум эмас эди. Темур Осиденинг йўлида учраган ҳамма нарсани йиқитиб-учириб кетадиган даҳшатли довул каби босиб ўтди... Темур қаҳр-ғазаби билан даҳшатли эди, шундай бўлса-да, у ҳам одам сифатида, ҳам ҳоким сифатида Боязиддан устун турарди»...

Профессор Т. Н. Грановскийнинг Темур тўғрисидаги фикрлари шу китобдан жой олган. У тарихчи Гаммернинг айрим фикрларига ўз муносабатини билдириб, «Темур ишга, амалий фаолиятга ниҳоят даражада ташна эди» — деб кўрсатади.

Ҳожид Абдурашид тахаллуси билан дарвинш сифатида Бухорога бориб, мачитларнинг бирида имомлик қилган, кейинчалик Пешт университетининг шарқ тиллари ва адабиёт профессори Герман Вамбери «Бухоро тарихи» китобининг XI бобида Темур ҳақида шундай ёзади: «Темурнинг Урта Осиё тарихидаги алоҳида ўрнини шундан ҳам билса бўладикки, у ўз ҳокимлиги билан янги темурийлар династиясини ва балким, кўпроқ турк маданияти деб аталмиш Урта Осиё маданиятининг янги даврини бошлаб берди. Темур «Темур тузуклари» муаллифи сифатида Урта Осиёда кенг танилди... «Бу «Қонунлар» кейинчалик Европа тилларида таржималари пайдо бўлди»

Амир Темурга ҳолисона, тўғри ва илмий баҳо берган тарихчи-шарқшунос олимлардан А. Ю. Якубовскийдир. У шундай ёзади: «Тўхтамиш қўшинининг Терек дарёси бўйида тор-мор этилиши ва 1395 йилда Берка Саройнинг хароб қилиниши Олтин Урдага жуда кучли зарба бўлди, шундан кейин у ўзини ҳеч ўнглай олмади. Қадимги Русга қанчадан-қанча жабр-зулм ўтказган давлат жуда заифлашди. 1395 йилдан кейин эса Олтин

Урда тушкунликка туша бошлади. Мамай қўшинларининг 1380 йилда Куликова даштида тор-мор этилиши Олтин Урдага берилган биринчи зарба эди. 1395 йилда Терек дарёси бўйидаги мағлубият ва Саройнинг тор-мор қилиниши эса Олтин Урдага берилган охириги зарба бўлди. Гарчи Темур Урта Осиё манфаатларини кўзлаган ҳамда Москва князлари билан алоқа боғламаган ҳолда Олтин Урдага қарши кураш олиб борган бўлсада бу кураш натижасида у Урта Осиёни бирлаштирибгина қолмасдан, балки объектив равишда Рус учун жуда катта хизмат қилди. А. Ю. Якубовский Амир Темурнинг Европа халқларига кўрсатган яна бир хизматини очик ёзди ва баҳолайди: «1400 йилда Темур аскарлари Урта Осиёдан узоқда Ғарбда турк султони Боязид I ва Миср султони Фаражга қарши уруш олиб боради. Уша вақтда Темур кўп халқларни, масалан, Кичик Осиёдаги Сивасни, Суриядаги Ҳалабни ўзинга қаратиб олган эди. 1402 йилда Анқара ёнида Темур иккинчи марта Боязид билан жанг қилди. Бу жанг ўша даврдаги энг катта жанглардан бўлган эди. Ҳар икки томондан 200 мингдан ортиқ аскар қатнашади. Анқара ёнида бўлган бу жангда Усмон Султони Боязид батомом тор-мор этилди ва Боязид асир олинди. Бу ғалаба фақат Осиё тарихи учунгина аҳамиятли бўлиб қолмади. Темур ўзининг бу ғалабаси билан Европа халқларига иккинчи марта хизмат этди. Анқара ёнидаги бу ғалаба ва Боязиднинг асир тушиши Константинополнинг турклар — усмонлар томонидан босиб олиншини қарийб 50 йил орқага суриб юборди».

Биз ватандошимиз, буюк давлат арбоби, етук саркарда, дипломат, инсонпарвар, дойурак тадбиркор, турк халқларини мўғул истилочиларидан озод қилишда толмас курашчи, марказлашган турк давлатининг асосчиси, илм-фан ва маданият ҳамда ислом байроқдори, адолатли Амир Темур тўғрисида жаҳон тарихчиларидан айримларининг фикрларини қисқача келтириб, юртдошимизнинг XIV—XV асрларда Урта Осиё тарихида ва жаҳон тарихида тутган ўрни ва ролидан бир шингил келтирдик. холос. Бу шахс ҳақида академикларимиздан И. М. Мўминов, Бўрибой Аҳмедов ҳамда И. И. Умняков, Ашраф Аҳмедов, Евгений Брезников, Турғун Файзиев, Хуршид Даврон, Амириддин Бердимуродов, Малик Қаюмов, Озод Мўмин ва яна ўнлаб тарихчилар, шарқшунослар, ёзувчилар ҳолисона тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Шунга қарамай хорижий мамлакат та-

рихчиларидан, тадқиқотчиларидан айримлари Амир Темур фаолияти ҳақида сўз юритиб, унинг адолатли фаолиятига қора ранглар суркашга уринмоқдалар.

Йўқ «азизлар». Энди Соҳибқирон Амир Темурнинг тарихдаги тутган ўрни ва ролини ўзгартира олмайсизлар. Амир Темур жаҳон халқлари тарихида машҳур давлат арбобларидан, буюк шахслардан бири бўлиб қолди. Бу йил Ўзбекистон Республикасининг 5 йиллиги, буюк давлат арбоби соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллиги халқимиз томонидан тантанали байрам қилинади.

Т. Аннаев, Э. Қобилов, З. Холиқов

ТЕРМИЗ ВА ЧАҒОНИЁН ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА

Подшоҳликлар тарихига назар соладиган бўлсак ҳокимият баъзи бир ҳукмдорларга ота мерос, айримларга эса узоқ куран, интилиш, тадбир натижасида насиб этганлигига гувоҳ бўламиз. Тахт Амир Темурга ҳам ота мерос эмас, балки узоқ кураш ва моҳир дипломатлиги ҳисобига қўлга киритилган.

Соҳибқирон Амир Темур номи тилга олинар экан. Ўзбекистон ва дунё халқлари кўз ўнгиде даставвал у туғилиб вояга етган Кеш (Шаҳрисабз) ва давлат пойтахти Самарқанд гавдаланади.

Таъбир жоиз бўлса, бу шаҳарлар билан бир қаторда, Амир Темурга дини ислом руҳи билан мадад берган буюқ пирлар юрти Термиз ҳам алоҳида эътиборга моликдир. Ўз навбатида Термиз ва Чағониён (Сурхондарё вилояти) Темурнинг ҳокимият тепасига келишида жуда муҳим ўрни тутган ўлкалардан биридир.

1362 йилга келиб бир қанча жангларда тажрибали саркарда сифатида шаклланган Темур Мовароуннаҳр тахтини эгаллаш учун катъият билан Балх тоғларида қўшин тўплай бошлади. Қўшин сонини кўпайтириб, Аложу қалъасини қўлга киритди. Қалъадаги 300 аскар ҳам унга қўшилди. Темур тезроқ ўз юртига қадам-бақадам яқинлашиш учун Дарайи Суфга келди (Аложу ва Дарайи Суф Балхдаги мавзелар). Бу ерда унга Туман баҳодирнинг ўғли Имлис иккинчи юз отлични билан келиб қўшилди. Мана шу ерда туриб Темур Термизда Жете лашкарлари халқини талаш билан машғул эканлигини эшитди. Шундан сўнг кутилмаганда Жете лашкарлари-

га зарба бериш учун Дарагез (Балхдан тахминан 4 фарсах, яъни 5—6 километр нарида)га келади. Айни шу чоғда Жете қўшинида бўлган беш нафар амирлар (амир Сулаймон барлос, амир Мусо барлос ва бошқалар) Жете амирларидан юз ўгириб, ўз аскарлари билан эски Термизга келиб тушдилар. Улар Темур ҳузурига Тулан-Бугани жўнатиб, унинг хизматида бўлишларини таъкидлайдилар.

Минг отлиқ аскарнинг кўҳна Термизда Темурга қўшилиши унинг ғалабасини таъминлади.

Темурнинг Жете қўшини бошлиқлари устидан ғалаба қозонганидан кейинги фаолияти яна бевосита Термиз ва унинг ҳудудлари билан боғлиқ бўлиб, Соҳибқирон «Тузуқлари»да шундай ҳикоя қилнади.

Салтанатимнинг барқарорлиги кенгашини шундан топдимки, тўпланган хазинадаги нақд пуллар ва (қимматбаҳо) буюмларни сипоҳга тақсимлаб бердим ва даставвал Қахалқа қалъасини олишга қасд қилдим. Сўнгра қўшинга (етарли даражада) озуқа бериб сафга тортиб, Жайхун бўйига келиб тушдим.

Термиз кечувидан нариги қирғоққа ўтгач. Қахалқа қалъаси тарафига қоровуллар юбордим. Ўзим Жайхун бўйида бир неча кун турдим ва қоровул юбориб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим.

Меннинг бу ерга келганим хабарни Илёсхўжага эшитилгач, Бекчакнинг иниси Олчун-баҳодирни катта қўшин билан устимга юборди. Қоровулларим гафлат уйқусида қолган эканлар уларнинг ёнидан ўтиб, кечалари ҳаракат қилиб тун қоронғусида тўсатдан ҳужум қилдилар. Мен уч томони сув билан ўралган ярим оролга ўринлашгандим. Ярим орол таиқарисида қурилган бир неча чодир Жете лашкарлари томонидан талон-торој қилинди. Омон қолган аскарлар ярим оролга кўчиб ўтдилар (ва жон сақлаб қолдилар). Мен бўлсам уруш талаб бўлиб, зудликда Ярим оролнинг кириш қисмига бордим. Душман мендан қўрққани сабабли урушга ботиниб киролмади. Ўн кунгача мен шу ярим оролда турдим. Сўнг у ердан чиқиб, сув бўйларида олачуқ (чодир)лар тиктириб, Жете лашкарларининг қаршисида бир ойча кузатиб ётдим. Охири ғанимин қўрқув босиб, ортларига қайтиб кетдилар.

«Темур тузуқлари»да Қахалқа атамасига Термизга яқин қадимий қалъалардан бири деб изоҳ берилган. Амир Темур ҳукмронлиги, ундан олдин ва кейинги даврларга оид бошқа тарихий манбаларда Термиз атрофида

бундай номдаги қалъанинг мавжуд бўлганлиги таъкидланмаган. Аммо Қахалқа қалъаси қаерда жойлашганлигини «Тузуклар»даги сатрларни таҳлил этиб билиш мумкин.

Термиз кечувидан ўтган Темур, Қахалқа тарафига соқчилар юбориб, ўзи Жайхун бўйида бир неча кун қорувлар олиб келадиган хабарни кутади. Демак, Қахалқа Термиздан анча йироқ масофада жойлашган мавзе.

«Тузуклар»даги Қахалқа — бу аниқроғи, Қаҳлаға — Шўрсб яқинидаги «Темир дарвоза»нинг қадимий туркийча номи. Темир дарвоза айти Қахалға номидаги Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида тилга олинган Амир Темур ўрнлашган Термиз яқинидаги Жайхундаги уч томони сув билан ўралган орол — бу Пайғамбар ороли ёки Жизирати Усмон (Усмон ороли)дан бўлак жой эмас.

Термиз ва Чағоний юрлари Амир Темур ва Амир Хусайн ўртасидаги 1366—1370 йиллар оралиғида муттасил бўлиб ўтган курашлар давомида ҳам муҳим ўрин тутган. Жуда моҳирлик билан Қарши қалъасини Амир Хусайн тарафдорларидан қайтариб олган Амир Темурга Амир Хусайн Қуръонни қўлга олиб қасам ичиб, ўша Қуръонни Темурга жўнатди. Темур билан учрашмиш жойини Чак-Чак дарасида белгилади. Темур яқин сафдошлари орқали Амир Хусайннинг асл мақсадини билгач, дарада Хусайн қўшинларини тор-мор келтиради. Бу жанг арафасида Темур Қаршида, Амир Хусайн эса Балхда бўлганлар. Темур Мовароуннаҳрда тинчлик, барқарорлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш учун курашаётган бир чоғда Амир Хусайн 1368 йил Балх шаҳри ёнида улкан қаср қурдирган. Темур 1370 йил Балхга — Хусайн устига қўшин тортди уни енгди. Амир Темур Хусайнга қарши бу ҳарбий мухорабаси жараёнида ўз қўшини билан яна Термиз қалъаси ёнидаги Пайғамбар ороли орқали ўтган.

1370 йилда Амир Темурнинг тахтга келиши баёнида Саид Барака билан биргалликда Термиз саидлари — аяку худоваидзодалар Абул Маъли ва Али Акбарлар тилга олинган. Айти шу йилдан бошлаб Соҳибқирон ва Термиз саидлари ўртасида яқин муносабатлар юзага келган. Ва айтиш керакки, Темур давлатида бу худоваидзодалар нуфузли шахслар ҳисобланмишган. Амир Темур 1399 йилда Ҳиндистон юришидан ва 1404 йилда ғарб томонга амалга оширган охириги ҳарбий мухораба-

сидан қайта туриб, Термизда — Ала ул-Мулк худованд-зодалар уйида қўниб ўтган.

Амир Темурнинг давлат тепасига келиши билан боғлиқ воқеалар кечган Термиз замини аҳли соҳибқирон вафотидан сўнг ҳам унинг салтанати меросхўрларига содиқлигича қолган.

Марказлашган давлатнинг мавжудлиги, халқаро савдонинг ривожини ўз навбатида ўлкамизда Темур даврида шаҳарсозликнинг юксалишига олиб келган.

Амир Темур ва темурийлар даврига оид тарихий манбаларда янги Термиз билан бир қаторда Термиз қалъаси (кўҳна Термиз) ҳам кўп маротаба тилга олинган. Машхур араб сайёҳи ибн Баттута (1333 йил) даврида Чағонруд (Сурхондарё)нинг ўнг соҳилида шаклланган Термиз Темур даврида йприк шаҳарга айланган.

Соҳибқирон саройига Кастилия ва Леон қироли Генрих III номидан элчи бўлиб келган Руи Гонсалес де Клавихо бу шаҳарни шундай таърифлайди: «Термиз жуда катта ва аҳолиси зич, унда ташқи девор, мудофаа истеҳкомлари йўқ. Шаҳар агрофида кўплаб боғлар ва анҳорлар жойлашган. Бу шаҳарга кирганимиздан сўнг, доимо хилма-хил моллар сотиладиган гавжум кўча ва майдонлардан юриб бордим. Бу шаҳарда элчиларга кўп маротаба марҳамат кўрсатдилар».

Темур даврида Чағониён ўлкасининг маркази шаҳри — Чағониён ҳам ўз мавқеини сақлаб қолган. Чағониённинг яна бир маркази — Наванд ҳисобланган (НАВАНД — чопар, чопарлар шаҳри). Бу шаҳар — Термиз, Чағониён ва Навандлар XV асрда ўз зарбхонасига эга бўлиб, бу зарбхоналарда Темур ва темурийлар давлати ҳудудида муомалада бўлган дирҳам (мис танга пул)лар зарб этилган. Гарчанд XIV асрдан бошлаб янги шаҳар Чағонруднинг ўнг қирғоғи бўйлаб шаклланган бўлса-да, кўҳна Термиз, айниқса, унинг қалъа қисми Темур ва темурийлар даврида ҳарбий истеҳком ҳамда савдо маркази сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Термиз қалъасининг қайта тикланиши темурий Халил Султон фармони асосида амалга оширилган. Хуросон ҳукмдори Шоҳрух Мирзонинг Анхуд ва Балх вилоятларида таъсири кучайишидан таҳликага тушган Халил Султон 1407 йилда Амударё ёқалаб жойлашган Термиз қалъасини қайта тиклаттирган. Сўнгги йилларда Термиз қалъасининг Амударё ёқасида амалга оширилган ар-

хеологик қазув ишлари туфайли тарихда мавжуд бўлган бу маълумотлар тасдиқланмоқда.

Буюк жуғрофий кашфиётлар арафасида бўлган Темур даври бутун Турон замин халқаро савдосининг юксак ривожланиши кечган даврдир. Бу савдода Жайхун Амударёдаги Термиз кечуви билан бир қаторда Шўроб қишлоғида жойлашган Ёргоҳ кечуви ҳам муҳим ўрин тутган. XV аср тарихчиси Ҳофиз Абрунинг таъкидлашича, Термиз билан ёнма-ён жойлашган бу кечув унинг билан савдода рақобат ҳам қила олган.

Кичик Ҳиндистон (Ғарбий Европа адабиётида Кичик Ҳиндистон ва Эрон оралиғидаги ҳудудлар, яъни Афғонистон, Белужустон ва Мекрон назарда тутилган)дан Самарқанд сари йўл олган карвонлар Термиз ва Ёргоҳ кечувларидан ўтиб, «Темир дарвоза» томон юрганлар. Амир Темур Термиз ва «Темир дарвоза» оралиғидаги йирик манзиллардан бири — Қуллуқшо (Қутлуғшоҳ) қишлоғида жойлашган.

Амир Темур ва темурийзодалар «Термиз дарвозаси» деб ном олган Чак-Чак довои яқинидаги «Темир дарвоза»нинг назоратини муттасил таъминлаб турганлар.

1404 йилнинг август ойида «Темир дарвоза» орқали Самарқандга йўл олган испаниялик элчи де Клавихо сафар хотиралари кундалигида шундай ёзди: «Эртаси кун душанбада элчилар гуруҳи баланд тоғнинг этағида дам олдилар. Бу баланд тоғнинг чўққисида хилма-хил нақш ва турли-туман безакларга безалиб жуда моҳирона бунёд этилган салбсимон бино жойлашган. Бу тоғ жуда баланд, унда инсон қўли билан яратилгандек йўлак бор, бу йўлак — дара орқали уни кесиб ўтиш мумкин. Ҳар тарафдан сил-силлик ва баҳайбат тоғ чўққилари бўй чўзган. Бу йўлакнинг ўртасида қишлоқ жойлашган бўлиб, унинг тепасида қоялар муаллақ тургандек. Бу йўл тоғларда «Темир дарвоза» деб аталади, бу ерларда бундан бошқа йўл йўқ. Бу дарвоза Самарқанд подшолигини Кичик Ҳиндистондан қўриқлайди.

Самарқанд ерларига айна шу дарвоза орқали кириб борилган, шунингдек, Самарқанд империяси аҳли ҳам Ҳиндистонга бошқа жойдан эмас, худди шу йўл орқали ўтиб боришадди.

«Темир дарвоза»нинг эгаси Темурбек ҳисобланади. Бу дарвоза унга йил мобайнида жуда катта фойда келтиради. Самарқандга ва ундан шимолдаги ерларга Кичик Ҳиндистондан келган карвонлар ана шу дарвозадан ўтади».

Амир Темур даври Термиз ва Чағониён тарихининг яна бир хусусияти бу ўлкаларда таваллуд топиб, му- сулмон оламига машҳур ва мағруб бўлган илм аҳли, авлиёларнинг номлари чуқурлаштирилган. Хусусан, Ал- Ҳаким Термизий қабри зиёратгоҳ жой сифатида XIV асрнинг 50-йиллари охирида, яъни «Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида тилга олинган.

Ал Ҳаким Термизийнинг издоши Абу Бакр Барроқ мазори ҳам тарихий манбаларда XIV асрдан бошлаб учрайди.

Термиз ва Чағониённинг ўрта асрлар даври мақбара- ларининг аксарият қисмида қайта таъмирлаш ишлари XIV—XV асрларда амалга оширилган. Пайғамбар оро- лидаги «Зул-Кифл», Толпақчинордаги «Оқ остона бобо» шулар жумласидан.

Ал Ҳаким Термизий мақбарасининг тўлиқ шаклла- ниши Амир Темур даврида амалга ошган бўлса, соҳиб- қирон набираси Ҳалил Султон бобоси руҳига содиқ қо- либ, шайх қабри устига оламда тенги йўқ сағана ўрнат- ган. Кейинги топилган манбалар Термиз тумани ҳуду- дидаги Қирққиз саройининг XIV асрга мансублиги, Сул- тон Саодат меъморчилик ансамблининг шарқий тара- фидagi мақбараларнинг бунёд этилиши Темур даврида Термизда муҳим ўзгаришлар содир бўлганлигини кўр- сатмоқда.

Вилоятнинг саксондан ортиқ обидасида XIV—XV аср- ларга мансуб ашёнвий манбаларнинг қайд қилиниши Темур ва темурийлар даври Термиз ва Чағониён ўлка- лари қишлоқ жойларида ҳам иқтисодий ҳамда маданий снлжишлар юз берганлигидан нишонадир. Бу ёдгорлик- лардан қазиб олинаётган далилий ашёлар сифат дара- жаси билан Чин чинисига тенглашган сопол буюмлар, заргарлик намуналари, «меъморий кошннлар Термиз ва Чағониён амалий санъатининг Темур давлати марказий шаҳарлари маданияти билан ҳамоҳанг тараққий этган- лигидан далолат беради.

Соҳибқирон Амир Темур ва темурийсдалар Самар- қандни «Ёр юзининг маркази»га айлантирган бир давр- да термизликлар ҳам четда қолмаганлар. Юртдоши Са- ғоний Устурлобий илмни давом эттириб, термизлик Уста Ҳошим, Улуғбек расадхонасидаги устурлобни бино қилган.

АМИР ТЕМУР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ ҲАҚИДА

Амир Темур Ўрта Осиё ва жаҳон тарихида муҳим ўрни эгаллайди. Унинг империяси чегаралари Хитой деворидан Ўрта Ер денгизигача ва Волга дарёсининг қирғоқларидан то Ҳиндистонгача бўлган катта маконни ўз ичига олган. Ана шу буюк салтанатни идора қилиш учун Темур ўзининг махсус ҳарбий, иқтисодий, сиёсий, ғоявий ақидаларини ишлаб чиқиб, уларга қаттиқ риоя қилган буюк зотдир. Энг аввало ўзига энг яқин бўлган Чигатой ва Барлос қабилаларидан иборат бўлган ишончли, мустаҳкам қуролашган «Ҳарбий гвардия» тузган. Уларга барча имкониятларни яратган. Шунинг учун бу ҳарбий қисмлар унинг асосий таянчи бўлган. Улар барча солиқлардан озод қилинган, яхши, ҳосилдор ерларга эгаллик қилганлар. Темурга зарур бўлганда ҳеч нарса-ни аямаганлар.

Амир Темур ўз фаолиятида маҳаллий боғи феодалларга қарши чиқиб, ўрта ҳол хунарамандлар ва савдогарлар, шаҳар аҳолиси ва уларнинг оқсоқолларига таянган устакор, буюк мақсадни амалга оширувчи стратегик ва тактик усуллардан фойдаланадиган саркарда эди. Халқ халоскорлари — сарбадорлар қўзғолони пешволари, шу жумладан Мавлонзода билан ҳам мустаҳкам алоқада бўлган ва уни ўлимдан сақлаб қолган.

Бутун умри давомида ислом динига таяниб, Қуръонни Карим шарият қондаларига қаттиқ риоя қилди, ўз пирлари — шайх Шамсиддин Кулол, Сайид Барака ва Зайниддин Тайободийларга ҳомийлик қилиб, уларга имтиёзлар берган ва кўрсатмаларига амал қилган йўлбошчи ҳам эди. Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти ихлосманди. Имом ал-Бухорий ва Исо ат-Термизийларни ҳам ҳурмат қиладиган ихлосманд инсон сифатида тарихда намоён бўлади.

Амир Темур ўз давлатини мустаҳкамлаб, ўз навбатида жаҳон давлатларида бўлаётган ҳодисалардан муфассал хабардор бўлиб турадиган, уларнинг ички зиддиятларидан устакорлик билан фойдаланадиган тadbиркор ҳарбий мутахассис эди. У Оқ Ўрда тахтига даъвогар бўлган Тўхтамишхонни кейинчалик Олтин Ўрда хони бўлишига кўмаклашди.

Соҳибқирон босиб олган вилоятларни суюрғал сифатида ўзининг фарзандларига, яқин қариндош-уруғла-

рига ва ё ўша ернинг содиқ кишиларига эгалик қилишга берар эди. Уларнинг садоқатини талаб қилар эди. Агар ўзининг дидига тўғри келмайдиган иш тутилса, шафқатсиз жазога тортар эди. Фикримизни тасдиғи учун 1388 йили Хоразмга ҳужум қилиб, унч ер билан яксон қилган мисолни келтириш мумкин ёки 1395 йилда Тўхтамишхонни тор-мор қилганини таъкидлаш жоиздир. Аммо Амир Темур Урта Осиёни ҳеч ким билан бўлмади. Бу ўлкани озод қилиш учун қарийб ярим оламни забт этди ва тўплаган хазина-бойликларини масжид, мадраса, ҳашаматли сарой, зиёратгоҳлар қурдириб, илм, фан, маърифатнинг ривожига зарурий замин яратди. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабзни обод қилишга зўр аҳамият берди. Бу ҳақда Испания Сафири Клавихо ўз эсдаликларида қайд қилиб, ёзадиким: «Самарқанд шаҳрида тартибли равишда барча нарсаларни сотиш имконияти йўқ эди. Шунинг учун Темур шаҳар ўртасидан катта кўча ўтказиб, икки томонидан раста, дўкон-дўкончалар қуришга фармони олий берди».

Амир Темур дипломатик қондаларга ҳам қаттиқ риоя қиладиган устакор давлат арбоби ҳам эди. Эрон, Туркия, Ҳиндистон шоҳ, султонлари билан қилган муомалалари бунга яққол мисол бўла олади.

Соҳибқирон кучли сиёсатчи эканлигининг босиси — у биринчи навбатда халққа таянган ҳолда давлатни бошқарарди. Уларни табақа ва тоифаларга (ўн иккита) бўлиб, давлат, салтанатни бошқарар эди.

Ун икки қонданинг энг асосийларидан учинчиси: маслаҳат тадбиркорлик, фаоллик ва ҳушёрлик, эҳтиёткорлик билан бошқа давлатларни ўз империясига қўшиб олгани ҳақида гап кетади.

Туронзамин соҳибдорининг яна бир донолик сиёсати — раият (омма) ҳолидан ҳаминша хабардор бўлишидир.

Амир Темурнинг энг устун қўядиган сиёсий тамойилларидан бири — турк, тожик, арабу ажам халқларини ўз папоҳига олиб, уларни бир байроқ остида муттаҳид этишдир. Дўстлик қилган кишиларга мурувват, эҳсон, иззату икром ҳаққини адо этган, ўз қилмишига пушаймон бўлганларга мурувват кўрсатганидир.

Амир Темур сиёсий қарашлари Мустақил Ўзбекистоннинг бугунги ютуқлари билан ҳамоҳангдир. Ниҳоят, Мустақиллик шарофати туфайли жонажон Ватанимиз тарихида қонуний, мантиқий ва зарурий ворислик барқарор этилди. Энди яна адолат, ҳақиқат барча ишлари-

миз мезони бўлмоқда. Республикамиз жаҳон ҳамжиҳатлигида ўзига муносиб ўринни эгалламоқда. Ҳар бир қўлга киритаётган ютуқларимизда муҳтарам соҳибқирон руҳлари ҳамроҳ бўлмоқда.

Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқоғиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириб эди. Лекин ўзбек халқи ўз аجدодларинин, ўз баҳодирларинин унутмади, ҳамниша юрагида, қалб тўрида сақлади»¹.

И. Ботиров

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ШАҲАРЛАР ВА УНИНГ ҲУНАРМАНДЧИЛИК ҲАЁТИ

Темурийлар даврида шаҳар ҳунармандчилик ҳаётини чуқур ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бироқ шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, XV аср ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳаётида узвий бўлган ҳисобланган ушбу мавзу етарли даражада тадқиқ этилмаган. Шунга қарамасдан, масаланинг у ёки бу томонини ёритувчи баъзи тадқиқотлар ва тарихий адабиётлар мавзу моҳиятини англашга бир қадар имкон беради¹.

Ушбу даврга онд илмий тадқиқотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, мўғул босқинчиларини томонидан қўллар ҳолатига тушуриб қўйилган шаҳар ҳунармандлари Темур ва темурийлар даврига келиб озод ва эркин ҳунармандларга айланиб, ҳунармандчилик цехлари ташкил топади.

Умуман, темурийлар давридаги шаҳар ва ҳунармандчилик ҳаётини ўша даврга хос феодал муносабатлар доирасидаги ўзаро боғлиқликда ўрганишни тақозо этади. Чунки бу даврга хос тарихий манбалар ва адабиётларда шаҳар халқи ҳунармандлари темурийлар даврига

¹ Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент, 1994, 91-бет.

¹ Қаранг: Гафуров Б. Г. Тажикни. Кн. II. Душанбе: «Ирфон», 1989; Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати (Тарихий очерк). Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1994; Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент: «Ўқитувчи», 1993; Вамбери Херман. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Китобдан парчалар (тўпл. С. Аҳмад). Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.

қадар йирик феодалларга қарам эканлиги таъкидланади. Ҳунармандлар тамға, бож, тарх сингари солиқлар тўлашга мажбур эдилар.

Тарихчи А. М. Беленицкий фикрига кўра, XV аср бошларига келиб темурийлар давлатида ҳунармандчилик ҳаёти ҳар қачонгидан ҳам ўсди ва ривожланди. Ҳунармандлар шу қадар катта эътибор қозондики, Темур ва темурийлар томонидан ўтказиладиган барча катта маросимлар ва тантаналар уларнинг иштирокисиз ўтказилмас эди. Ҳунармандчиликнинг беқиёс даражада ривож топishi ва тармоқлар бўйича ихтисослаштиришнинг кучайishi шаҳарларнинг тарихий топографиясини ҳам ўзгартириб юборди. Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохрухия, Андижон, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши ва бошқа кўпгина шаҳарлари ўрға аср Шарқининг ҳунармандчилик марказларига айланди. Шаҳарларда касб-ҳунар билан боғлиқ бўлган гузарлар, кўчалар, бозор расталари ва ҳунармандчилик маҳаллалари пайдо бўлди. Бу даврнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси даштларда яшовчи ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвадорларнинг тўқимачилик маҳсулотларига талаби ғоят катта эди. Шу боис шаҳарларда ип, ипак, жундан, зиғир ва каноп толасидан турли хилдаги рангдор, гулдор ҳамда нафис ва дағал газмоллар кўплаб ишлаб чиқаришлар эди. Темурнинг амри билан Дамашқнинг энг моҳир тикувчилари. Халабнинг машҳур пахта йигирувчи корхоналари, Туркия ҳамда Гуржистоннинг заргарлари Самарқандга кўчириб келтирилган эди.

Темур ва темурийлар даврида металдан қурол-яроғ ва рўзғор буюмлари яшаш такомиллашди. Мих ясовчилар, тақачилар, сим чўзувчилар, пичоқчилар сингари ҳунармандчилик мутахассисликлари пайдо бўлди. Самарқанд шаҳрида махсус совутсозлар маҳалласи бўлиб, қиллич, қалқон, ўқ-ёй, дубулға ва совутлар алоҳида санъат билан ясалган. Саркарда амирлар учун эса олтин ва кумуш қопламали қимматбаҳо тошлар қадалган махсус қурол-яроғлар тайёрланган.

XV аср Мовароуннаҳр шаҳарларида мисгарлик анча ривож топиб, мис ва жездан турли хил уй-рўзғор буюмларини яшаш, майда мис чақаларини зарб этиш йўлга қўйилган эди.

Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳунармандчилик соҳасида қоғоз ишлаб чиқариш алоҳида ўрин тутган. Масалан, Самарқанд шаҳри яқинидаги Обираҳмат ари-

ғи соҳилида қоғоз ишлаб чиқарадиган махсус обжувоз ва корхоналар бўлган. Эскирган бўз кийим, латта ва пахталардан бўтқа-қоғоз хом ашёси тайёрланиб, варақлар қуйлиб, сайқал берилган. Самарқанд қоғози Ўрта аср Шарқи хаттотлари ўртасида кенг шуҳрат қозонган.

Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳр шаҳарларида ҳунармандчиликнинг беқиёс даражада гуркираб ўсиши ва тараққий этиши шаҳар ҳаёти мафкурасининг шаклланиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

XV асрнинг охири ва XVI аср биринчи ярмида яшган диротлик таниқли тарихчи олим Зайнуддин Восифий (1485—1551 йй.) ўзининг «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Нодир воқеалар») номли мемуар асарида шаҳарнинг ўрта табақасига кирувчи ҳунармандлар, савдогарлар, амалдорлар ва руҳонийлар маданий бойликлар яратувчилар бўлиб майдонга чиққанлигини таъкидлайди. Яъни, Восифий эътирофига кўра, шеърнат ва мусиқа санъати шаҳар аҳолиси ўртасида шу қадар шуҳрат топган эдики, ҳар бир ҳунармандчилик устахонасида, китоб дўконида, савдо расталари ва бозорларда чиройли шеър ва ғазаллар ўқишни, эътирос ила мусиқа ижро этишни, қизиқчилик ва аскиябозликни кузатиш оддий бир ҳолга айланган эди. Бу ҳолат, айниқса, Ҳирот ва Самарқандда авжига чиққан эди.

Тасвирий санъатда «Шарк Рафаэли» деб улуғланган Бехзод, Алишер Навоий қиёфасини яратган Маҳмуд Музахиб, хожи Муҳаммад Наққош, мусиқа санъатида шуҳрат қозongan Абдуқодир Найий, Қулмуҳаммад Шайхий, Шохқули Гижжакний, Хожа Юсуф Андижоний, адабиётда Сайфи Сароний, Дурбек, Атойи, Саккокий, Лutfий каби шоирлар асосан шаҳар ўрта ҳол табақаси вакилларига мансуб кишилар эдилар. Ўзбек адабиётининг ривожлантиришга буюк ҳисса қўшган Алишер Навоий, Бобур, Абдурахмон Жомийлар ҳам шу давр фарзандлари эди. Ўрта аср шаҳри ҳунармандчилик ҳаёти буюк Алишер Навоийнинг асарларида ўзининг ифодасини топди.

Навоийнинг халқнинг фаровонлиги, давлатнинг раънақи деҳқонлар ва касибларнинг, ҳунармандларнинг оғир ва машаққатли меҳнати натижаларига боғлиқдир деган фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Президентимиз И. Каримовнинг мамлакатимизда кичик корхоналарни кенг ихтисосликлар бўйича кўплаб қуриш ва ривожлантириш ҳақидаги фикрлари ва жонбозликлари мустаҳкам тарихий тажрибага асос-

ланиб, амалга ошираётганлиги кўриниб турибди. Умуман, Мовароуннаҳрдаги Темур ва темурийлар даври шаҳар ва ҳунармандчилик ҳаётини конкрет тарихийлик асосида чуқур ўрганишни ҳозирги кунда давр тақозо этмоқда.

Ҳ. Кичкилов

ЖАҲОНГИРЛАР ҲАМ ХАТО ҚИЛАДИЛАР

Тарихи тўрт минг йилга бориб тақаладиган туркий халқлар ўтмишига назар ташлар эканмиз, уларнинг доимо бир-бирлари билан нисбатлашиб келганлиги таажжублангиррадди кишини. Нега шундай бўлиб келган, бунинг сабабини қаердан изламоқ керак? Ё уларнинг ҳиссиётли миллатлар бўлганиданми ёки кичик бир мақтов ва олқишдан кўкси кўкларга кўтарилиб ўзининг мардлигини исботлаш учун ҳар қандай жасоратга тайёр турншдек ишонувчанлигиданми? Меҳмондўст халқ деса уйининг тўрини душманга бўшатиб бериб, топганини унинг олдига қўйишдек соддадиллигиданми? Турк ҳукмдорларининг «дунё менга бўйсунса, мен уни бахтли қиламан» деювчи оламшумул давлат қуришдек жаҳонгирлигиданми, ёки уларнинг бошқарувидаги этник ранг-баранглик охир-оқибатда ўша давлатларнинг тўқнашувларига сабаб бўлганлигиданми? Нима бўлганда ҳам Турк салтанатларининг парчаланишида тарихий объектив сабаблар билан бирга ички субъектив сабаблар хусусан, якка ҳукмронликка интилиш ҳам маълум роль ўйнаган. Маълумки, гуркираб ўсган турк империяларининг деярлик ҳаммаси кўпинча ташқи кучлар зарбасидан эмас, балки тахт учун талашиншлар оқибатида шаҳзода ва султонларнинг ўзбошимчалиги сабабли инқирозга юз тутганлар. Минг йиллар давомида бирлик учун курашиб, бирлашолмаган, ягона бир миллат сифатида шаклланолмай, аксинча, ўнлаб этник гуруҳ ва юзлаб уруғларга бўлиниб дунёнинг турли минтақаларига сочилиб кетган туркларни бир-бирига ғиж-ғижлаш, ажратиб ташлаш сиёсатини нафақат Шарқдаги мухолифлари, балки шу билан бирга Ғарбдаги ғанимлари ҳам устакорлик билан зимдан амалга ошириб келганлар.

Ғарб давлатлари ҳукмдорларининг турк жаҳонгирларини бир-бири билан тўқнаштириб қўйишдан кўзланган биринчи мақсади турклар тобелигига тушиб қолишнинг олдини олиш бўлса, иккинчи мақсади келажакда

Шарққа ҳукмронлик қилишни қўлларига киритиш учун замин тайёрлашга интилиш эди. Бунга 1402 йилнинг 20-июлида Анқара ёнида бўлган жанг яққол мисол бўла олади.

Маълумки, XIV аср охири ва XV аср бошларида дунё нигоҳини ўзига қаратган икки буюк шахс, икки буюк жаҳонгир бор эди. Бири Амир Темур бўлса, иккинчиси Туркия султони Елдирым (шиддатли, чақмоқдай) Боязидхон эди. Елдирым Боязид кетма-кет жангларда га-лаба қозониб Сербия ва Болгарияни босиб олди ва 1396 йилнинг 25-сентябрида Оврупо давлатлари — Франция, Италия, Англия, Испания, Чехия, Олмония ва Валахия давлатларининг бирлашган қўшинларини Никопол шаҳри остонасида тор-мор келтирди. Никопол остонасида юз берган бу фожиа ҳақиқатан ҳам Оврупо давлатларини ларзага солди. Хўш, энди нима қилмоқ керак. Елдирым Боязидга бас келадиган одам топиларми-кан бу жаҳонда? Оврупо ҳукмдорларининг бошини шундай саволлар чулғаб олган эди. Ва ниҳоят улар бу балодан қутулишнинг йўли битта — у ҳам бўлса Амир Темур деган хулосага келдилар. Оврупонин Боязид босқинидан қутқариб қоладиган ягона халоскор ўша, ҳа шундай деган ниятлар билан улар ўзларининг элчиларини катта совға-саломлар билан Амир Темур ҳузурига йўлладилар. Бу ишда Ватикан архиепископи Иоанн айниқса жонбозлик кўрсатди. Франция қироли Карл VI билан бўлган суҳбатда архиепископ Иоанн — «Шундай қилиб қўйиш керакки,— охир-оқибатда алар бир-бирларини маҳв этсинлар. Шундан кейин биз овруполиклар тинч бўлурмиз, келажакда бутун Осиё бизники бўлур,— деган эди¹.

Шундай қилиб, Осиёда икки катта куч, икки қудратли тўлқин Ғарб ҳукмдорларининг гиж-гижлашлари туфайли бир-бирига қарши ҳаракатга келди. Шунга қарамай, Амир Темур вазминлик қилди, фожианинг олдини олиш учун Боязидхоннинг олдига кўп бор ўз элчиларини юбориб, қайсарни ўйлаб иш қилишга чақирди. Хусусан, Амир Темурнинг Султон Боязидхонга юборган мактубларининг бирида шундай сўзлар бор: «...мамлакатларимизнинг эмну омонлиги ва фуқаронинг рифоҳиятини ўйлаб султон ҳазратлари билан сулҳ тузиш, дўстлик ва қардошлик риштасини мустаҳкамлашга тайёрмиз. Чунки мусулмон подшоҳлари ўз ораларида мухалифатчилик

¹ Аҳмедов Б. Амир Темур. Тошкент, 1995, 537-бет.

қилсалар, бу фарангийлар фойдасига бўлур. Биз буни нстамайдурмиз»². Бироқ Султон Бсязидхон тарихчи Ибн Арабшоҳ айтганидай, шижоатли ва одил подшолардан бўлишига қарамай, шошқалоқ, сабр-тоқатсиз киши эди. У ҳар сафар сулҳ ва якдилликдан юз ўғирди, ҳагто Амир Темурни подшоҳларга хос бўлмаган сўзлар билан ҳақорат қилди. Жумладан, Султон Боязидхон Амир Темурга йўллаган мактубларининг бирида шундай деган эди: «Яхши билгилким, бизни тезлашга сўзлағувчининг ўзи тезланиб келсин. Агар келмасанг, хотинларинг уч талоқ бўлсун. Агар сен келсангу, мен сен билан кўришмай қайтсам, менинг хотинларим уч талоқ бўлсун»³. Афсуслар бўлсинки, тили, дини ва эътиқоди бир бўлган, қудратли турк давлатлари ўртасида уруш бўлиши муқаррар бўлиб қолган эди. Бу катта жанг 1402 йилнинг 20-июлида Анқара ёнида бўлиб ўтди ва бутун Оврупони ўзининг шиддатли юришлари билан даҳшатга солган Султон Боязидхон мағлуб бўлди. Бу жанг тўғрисида «Темур тузуклари»да шундай дейилади: «Лашкар жам бўлгандан кейин ҳижрий 804 йилнинг ражаб ойида (милодий 1402 йил февралда) Озарбайжондан қайсар устига лашкар тортдим. Қайсар тўрт юз минг отлик ва пиёда аскарин билан менга қарши юзланди. Урушни бошладим ва уни енгдим. Қайсарни лашкарбошиларимдан бири (Султон Маҳмудхон назарда тутилмоқда) қўлга тушириб, ҳузуримга келтирди»⁴.

Дунё улуғ саркардашнинг ҳарбий маҳоратига, раҳбарлик санъатига яна бир бор тан берди, Оврупо халқлари эркин нафас ола бошладилар. Овруподаги йирик давлатлар Осиедаги бу икки қудратли давлатни уруштириб ва кучсизлаштириб, келажакда Осиени ўзларининг мустахлакаларига айлантириб олишлари учун замин тайёрлаган эдилар. Муҳими кураги ерга тегмаган, жангоҳларда мағлубият нималигини билмаган икки жаҳонгирни бир-бирлари билан тўқнаштириб қўйишдек ғаразли мақсадларини амалга оширган эдилар.

Оврупо мамлакатлари ҳукмдорлари Амир Темурга миннатдорчилик сўзлари битилган мактубларини, қимматбаҳо совға-саломларини элчилари орқали йўллашди, ғалаба шарафига уюштирилган маросимларда иштирок этишди. Франция қироли Карл VI буюк жаҳонгирни ғалаба билан табриклар, чексиз миннатдорчилик бил-

² Уша асар, 539-бет.

³ Уша асар, 540-бет.

⁴ «Темур тузуклари». Тошкент, 1991, 52-бет.

дирди, Англия қироли Генрих IV Амир Темурни ва те-
мурийларни католик дини ҳомийси, шарқнинг ҳукмдори,
деб атади. Британия музейида сақланаётган ва Амир
Темур номига юборилган хатда Генрих IV Жаҳонгирга
мурожаат қилиб, «оллоҳ инояти билан бизнинг ва сиз-
нинг умумий душманамиз Боязидни қисқа муддатда тор-
мор этганлигининг эшитиб, ниҳоятда хурсанд бўлдик
ва енгил тортдик. Бунинг учун яратган эгамга сон-са-
ноқсиз шукроналар келтирдик⁵,— дейди. Ҳатто немис
шаҳзодаларининг ёзги саройлари жойлашган Потсдам
шаҳрида Оврупонинг улуғ саркардага миннатдорчилиги
рамзи сифатида Оврупо халқларининг жаҳонгир Амир
Темур олдида ҳамниша қарздорлигини эслатиб турувчи
Темур зали ҳам барпо этилди ва қимматбаҳо ноёб
санъат асарлари билан тўлдирилди. Потсдам шаҳрида
Темур залининг барпо этилишини албатта Оврупо ҳукм-
дорлари Амир Темурни яхши кўрар экан ёки уни жуда-
жуда ҳурматлар экан, шунинг учун унга атаб музей таш-
кил этишибди деб тушунмаслик керак. Аввало уни бир
турк ҳукмдорининг иккинчи бир турк ҳукмдорини маҳв
этиб Оврупо халқлари халоскори бўлиб қолганлигини
тасвирлаш деб тушунмоқ керак. Иккинчидан эса ғолиб
Темур ва мағлуб Боязидхон тимсоллари орқали икки
турк жаҳонгирларини бир-бирлари билан тўқнаштириб
қўйишдек мушкул ва қийин ишнинг уддасидан қандай
қилиб чиқа олганликларини ҳам намойиш этиш деб
тушунмоқ керак.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Амир Темурни Туркия
султони Боязидхон билан тўқнаштириш учун Оврупо мам-
лакатлари ҳукмдорлари қўлидан келган барча ишларни
қилдилар. Византия, Франция, Англия, Германия, Испа-
ния ва Тарабзун ҳукмдорлари Амир Темур ҳузурига,
Озарбайжон ва Ироқни ажами идора қилиб турган Ми-
роншоҳ ҳузурига ўз элчиларини бирин-кетин юбориб
турдилар. Ҳатто архиепископ Иоанн Мироншоҳнинг
кўнглини овлаб, у билан дўстлашиб ҳам олди. Кечагина
Боязидхонга садоқат билан хизмат қилган Византия им-
ператори Иоанн-ундан юз ўгириб, Амир Темурга хизмат
қилажagini ўз элчиси Франческо орқали маълум қил-
ди. Унинг элчи орқали юборган мактубида: «Шу пайт-
гача Истамбул Боязидга ҳар йили тўлаб келаётган ўлпой

---

⁵ Сулаймонов И. Оврупонинг Амир Темурга миннатдорчи-
лиги. «Ёш ленинчи» газетаси, 1990 йил 14-декабрь.

шу бугундан бошлаб улуғ Темурнинг хазинасига жўна-тилажак»⁶, — дейилган эди.

Оврупо мамлакатлари ҳукмдорлари, албатта, султон Боязидхонни Амир Темурга қарши қайраш ва гиж-гиж-лаш сиёсатини ҳам олиб борганлар, албатта.

Анқара ёнида юз берган фожида ва унинг келиб чиқишида ҳар иккала ҳукмдорнинг — Султон Боязидхоннинг ҳам, Амир Темурнинг ҳам эҳтимол бирининг кўпроқдир, иккинчисининг озроқдир хатолари бор эди, албатта. Буни енгилган Боязидхонни Амир Темур ҳузурига олиб келганларида унинг айтган сўзларидан ҳам англаб олиш қийин эмас. Жумладан, у хато-камчиликларини эътироф этиб шундай деган эди: «Дарҳақиқат хато қилдим, ҳазрати соҳибқироннинг сўзларига қулоқ солмадим, шунинг учун жазонини тортиб турибман»⁷.

Амир Темурнинг тарихий хизматида унинг олжа-ноблиги донмо ҳамнафас ва ҳамроҳ бўлиб келган. Шунга амал қилган ҳолда Амир Темур Султон Боязидхонни афв этди, Рум мамлакатига ҳукмронлик қилишнинг унинг ихтиёрига берди. Бироқ Боязидхон пойтахт шаҳар Бурсага бормади, Оқ шаҳарда Шайх Маҳдум Ҳайрон-хонақосида кун кечирди ва 9 ой ўтар-ўтмас мағлубият аламида 1403 йилнинг 8 мартида 43 ёшида вафот этди.

Соҳибқирон Амир Темур Боязидхоннинг вафотини эшитиб ич-ичидан куюнди, ҳатто кўз ёши ҳам қилиб олди. Оқ шаҳарга бориб, марҳумнинг болалари ва қариндошларига чуқур таъзия билдириб, қуръон-тиловат қилди. Балким жаҳонгир Амир Темур турк халқларининг икки буюк саркардасини тўқнаштириб қўйган қисматнинг аччиқ ҳазилини кўз олдидан бир-бир ўтказиб оби дийда қилгандир.

Дейлик, Анқара жанги бўлмаганда икки жаҳонгир тил топшиб, бамаслаҳат ва баҳамжиҳатлик билан иш тутганларида келажак қандай бўларди, тараққиёт қайси йўлдан кетарди? Агар шундай қилинганда турк халқларининг парчаланиб кетишига барҳам берилиб, Осиёнинг Оврупо давлатлари томонидан мустамлакаларга айлантирилишининг олди олинган бўлармиди? Тарих тараққиётида, кишилик жамияти ривожланишида Осиё етакчилик ролни ўйнаган бўлармиди?

⁶ Аҳмедов Б. Амир Темур. Тошкент, 1995, 544-бет.

⁷ «Амир Темур ўғитлари». Тошкент, 1992, 42-бет.

Мавзунинг мақсади Амир Темурнинг Оврупони қутқариб қолганлигини таъкидлашдан иборат эмас, биз учун бунинг аҳамияти йўқ, гап урушларда парчаланган, ҳар бир парчаси янги-янги миллатларга айланиб, янги-янги давлатлар қурган ва туркдан бошқа рақиб тополмай, туркка ҳамла қилган турклар ҳақида, Совет империяси даврида эса илдизи, дини, тили бир бўлган Туркистон халқларининг тўрт жумҳуриятга бўлиб юберилиши ҳақида, ҳар бир жумҳуриятнинг адабий тили, бир-бирлариникига ўхшамаган алоҳида тарихи яратилганлиги ҳақида кетмоқда. Гап Туркистон халқларининг сиёсий бирлиги энди мумкин бўлмаган ҳолда уларни иқтисодий жиҳатдан бир-бирига яқинлаштириш ҳақида кетмоқда.

Ўзбекистон президенти И. А. Каримов ўртага ташлаган «Туркистон умумий уйимиз» деган шioriнинг маъноси, айнан Туркистон халқларининг дилда, ишда ва фикрдаги бирлигини қарор топтиришдан бошқа нарса эмасдир. Марказий Осиё харитасига назар ташлар эканмиз Ўзбекистон Қозоғистонсиз, Тожикистон Қирғизистонсиз, Туркменистон Ўзбекистонсиз, умуман бир жумҳурият қолган тўртта жумҳуриятсиз яшай олмаслигини англаб олиш қийин эмас. Маълумки, иқтисодий бирликка ҳар бир жумҳуриятнинг манфаати, у ерда яшаётган халқларнинг хоҳиш-иродаси етаклаб келади. Афсуски, Марказий Осиё жумҳуриятлари мустақил бўлганларидан кейин ҳам биз бу давлатларнинг ўзаро сиёсатларида бир-бирига қараб иқтисодий жиҳатдан интилишларини кўрмаймиз. Ахир, турк халқларининг бир-бирларига нисбатан ёв бўлиб, бирлашолмай келганликларидан уларнинг ғанимлари фойдаланганликлари тарихдан маълум? Буни бугунги кунда, айниқса, Марказий Осиё давлатлари мустақиллигини қўлга киритиб, тетапоя бўлиб оёққа тураётган ҳозирги пайтда унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Биз Туркистон халқлари президентимиз И. А. Каримов айтганидек дилда, ишда ва фикрда бир бўлиб, баҳамжиҳатлик билан иш юритсак, бир-биримизни қўллаб-қувватлаб сиёсат олиб борсак, ўтмиш хатоларини такрорламаган бўламиз ва Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг руҳини шод қилган бўламиз.

АМИР ТЕМУРНИНГ ШАРҚИЙ РУМГА ЮРИШИ

Ҳиндистон сафари чарчоғлари тугамасдан Ироқ ҳукмдорларидан Темурга гуржистонликлар ўз аҳдларини бузиб, чегарага риоя қилмай қўйганликлари ҳақида хабар келади. Гуржистонликларнинг бундай ҳаракатлари бошқа давлатлар халқларига таъсир қилиши ва салтанатнинг ғарбий чегараларида тартибсизликлар бўлиб кетишидан хавотирланган соҳибқирон яна узоқ вақт давом этган сафарга отланишга амр қилади. Гуржистонликларга қарши юришда Хуросон, Қандаҳор, Сеистон, Кермон, Табаристон, Гилон, Мезандарон ва форс лашкарлари иштирок этишади. Бу воқеа 1399 йилда содир бўлган эди. Ана шундан кейин соҳибқирон Амир Темурнинг 1399—1404 йилларда уюштирган 7 йиллик юришлари ичида Усмонли империясига қарши олиб борган урушлари тарихда муҳим ўрин тутди. Чунки Кичик Осиёда ҳукмрон мавқенга эга бўлган бу империя жуда узоқ вақт Кичик Осиё ва Европанинг кўпгина давлатларига хавф солиб турган. 1389 йилда Мурад I нинг ўлимидан сўнг тахтни эгаллаган Боязид Илдириим билан Амир Темур ўртасида юзага келган муносабатлар ғоят мураккабдир.

Дунёда ягона ҳукмрон бўлишни истаган хар иккала давлат бошлиғининг муносабатларига 1402 йилнинг 28 июлида Анқаранинг шимоли-шарқий тарафидаги Чубукобод водийсида бўлган жангда хотима ясалди. Урта асрлар тарихида йирик жанглардан бири деб тэн олинган Анқара жанги тўғрисида фикр юритишдан олдин, унинг келиб чиқиш сабаблари, Амир Темур ва Боязид Илдириим ўртасидаги муносабатларга бир оз тўхталиб ўтишни лозим деб тсдик. Амир Темур 1399 йил май ойида Самарқандга қайтгач янги уруш ҳаракатларига пухта тайёргарлик кўра бошлади. Шу йил Ҳиндистон сафаридан қайтаётганида Бағдодни қайтатдан ишғол қилди. Жолойирийлар ҳукмдори Султон Аҳмад ва Қорақуюнли ҳукмдори Қора Юсуф Сурияга қочдилар. Кейинчалик эса Анадолига келиб Боязид Илдириимдан ланоҳ топди. Боязид Султон Аҳмадга Кутакид ҳудудини, Қора Юсуф ва унинг мулозимларига Қайсарни ва Оқсаройни берди. Бунни эшитган Темур Боязидга душманларни таслим этишни истаб мактуб юборди. Боязид эса ўз навбатида мактубни салбий қабул қилди ва Темур

талабини бажаришни истамади. Шуниси қизиқки. Боязиднинг мулозимларидан бир қисми уларни Темурга таслим этиш кераклигини қўллаб-қувватлаб Боязиднинг фикрига қарши чиққан эдилар. Темур мактубларининг тез-тез келишидан хавфсизраган Қора Юсуф одамлари билан Анадолидан қочиб Чесом орқали Бағдодга кетди. Темур қўшинлари 1400 йил бошларида Қорабоғ ўтлоқларида қишлаётганида Арзинжон амри Муҳтариддин унга ўз итоатини билдирди. Бунга кўра, Темур Муҳтариддинга итоат белгиси сифатида туғ, байроқ, қурол, камар ҳадя этди. Ўз навбатида Боязид Муҳтариддинга ўзинга тобе эканлигини эслатди ва ўлпон тўлашни талаб қилди. Муҳтариддин бу ҳолатни Темурга билдиргач, Амир Темур Боязидга таҳдид ва насиҳат мазмунида битилган мактуб юборди. Боязид бу мактубга жавобан қўйоллик билан жавоб бериб, сен билан жуда кўп замонлардан буён урушишни истаيمان, эндиликда бу ниятими амалга оширишга жазм этдим. Агар сен келмасанг мен бораман мазмунида жавоб берди. Лекин Темур Боязид билан ҳал қилувчи жангни бошлашга унча ҳам шошилмади. Уни яхшироқ синаб кўриш, куч-қудрати тўғрисида маълумотлар тўплаш мақсадида жосуслар, элчилар юбориб турди. Балки уруш очишга бўлган иккиланиш ўзини ислом динининг ҳимоячиси сифатида кўрганлиги туфайли христианлар билан жанг қилаётган ҳукмдорга уруш очишдан тийиб тургандир. Амир Темур Боязидни кўрқитиб қўйиш ёки уруш эълон қилишга мажбур этиш ниятида рақибни босиб олган ерларга юриш қилиб, 1400 йил августда Боязид ўзиники деб ҳисоблаган Кичик Осиёнинг ҳосилдор ерларида жойлашган икки муҳим қалъа Сиваш ва Малатияга ҳужум қилиб босиб олди. Бу қалъалар Амир Темурнинг Кичик Осиёдаги бўлажак ҳаракатлари учун юқоридаги Боязид босиб олган қалъалар таянч пункти бўлиши керак эди. Боязид қалъаларни босиб олгандан кейин Амир Темур ўз қурол кучини Сурияга қаратди. Темур Боязидга қарши қатъий ҳужум бошлашни чўзишининг асосий сабабларидан бири Сурия ҳам Боязид қўлида эди. Иккинчидан, Миср султониининг Боязид билан яқин алоқада эканлигида эди. Чунки улар ўртасида Темурга қарши аниқ бир иттифоқ тузилмаган бўлса-да, бир неча бор ҳаракат қилиб кўрилган эди. Амир Темур 1401 йили жуда қаттиқ қаршилликка учрашга қарамай Дамашқни ишғол қилди ва Миср қўшинларини чекинишга мажбур этди. Сурия забт этилгач, Темур қўшинлари Газионтер,

Халаб, Шомни ва учинчи марта Бағдодни босиб олди. Темур Усмонли ҳукмдори билан мактублашишни давом эттирар ва бу мактубларида ўз талабларини кун сайин орттириб борар эди. Боязид томонидан тортиб олинган Аундали беклари Темурни уруш очишга ундаб гиж-гиждилар. Боязид мактубларидан Темурнинг асосий мақсади кучли Усмонли давлатини парчалаб уни ўзига тобе қилдириш эканлигини англаб етган эди. Боязид 1401 йил июлида Темур билан ораларидаги келишмовчиликларига асосий сабабчиларидан Муҳтариддиннинг оила аъзоларини ҳибсга олиб пойтахти Бурсага юборди. Темур Сурияга қилган сафари чоғида Боязидга ёзган таҳдид тўла хатида тобе бўлишни талаб қилди. Бунга жавобан Боязид ўз аجدодларининг насл-насабини, обрў-эътибори юқори эканлигини, ғалабалари ва ўзига қарши чиқадиган душман билан уришишга доим тайёр эканлигини билдиради. Темур ҳам ўз навбатида унга ёзган иккинчи мактубида ораларида қуриладиган дўстликнинг кофирларига қарши ислом қувватининг янада орттирилишини билдириб, ўғилларидан бирининг олдига юбориш кераклигини эслатиб ўтади. Темурнинг ғалабаларидан воқиф бўлган Боязиднинг жондор Ализода Алипошша номли вазири бошлиқ давлат арконлари Боязидни тинчликка ва дўстликка рози бўлиб, Темурга элчилар юбориш лозимлигини талаб қиладилар. Давлат арконларининг талабини бажаришга мажбур бўлган Боязид элчилар билан юборган мактубида ораларидаги душманларнинг ҳам бир сабаби йўқлигини, ўзининг аجدодлари каби у ҳам доимо ислом ҳимояси учун тайёр эканлигини айтади. Темур бу мактубга жавобан илк баҳорда Анадоли чегараларига бориб, унинг қатъий жавобини ўша ерда кутишини айтиб Боязид юборган элчиларнинг қайтиб кетишига рухсат беради. Ҳаттоки, ўз элчиларини ҳам қўшиб юборади. Бошқа бир маълумотларга қараганда эса Темур Боязиднинг элчиларига кофирга қарши доимо ғазабодда бўлган анадоли халқига ҳеч қандай зиён-заҳмат етказишни истамаслигини, ўртадаги дўстликни доимо қўллаб-қувватлашни, бу дўстликнинг гарови сифатида икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадинага бораётган карвонларни таловчи туркман Қора Юсуфни беришни талаб қилар эди (зиёратчиларнинг кўплари Амр Темурдан ўзларини мана шу қароқчидан ҳимоя қилишни сўраган). Агар Қора Юсуфни беришни истамаса бутун Усмонли тупроқларини ер билан яқсон қилишни айтган дейилади. Бунга қарши Боя-

зид Қора Юсуфнинг анча олдин Анадолидан қочиб кетганлигини, агар яна қайтиб келса ҳам таслим этмаслигини эслатиб ўтди. Маълумки, 1402 йили 21 мартда Манкулга етганда ҳазрат соҳибқирон беҳуда қон тўкилмасин деб яна Румга, Боязид Иилдирим ҳузурига элчи юборди. Мактубда «агар қайсар илгарни Румга қарашли бўлмаган қалъа ва юртларни эгаларига қайтариб берса, Рум унга мусаллом бўлиб қолади», дейилган эди. Бу унинг Сивош хусусида айтган гапига жавоб эди. Чунки Сивош аслида Византияга тегишли ер эди. Ҳазрат соҳибқирон йўл-йўлакай гуржийларнинг тарқум қалъасини бўйсундириб, Авниккага келиб қўндилар. Бир неча кун ўша ерда Румга жўнатилган элчиларни кутдилар. Лекин элчиларни кетганларига икки ой бўлганига қарамай, улардан дарак бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон ҳайрон бўлди: «Қизик, биз бу қондош мамлакатга нажот қўлимизни чўзиб, Боязид Иилдирим бирлан мурсаю мадорага борамиз, катта лашкар ўтиши оқибатида Румдек ислом мамлакати вайронагарчиликка юз тутмасин, деймиз. Элчиларига қанчалик мулойимлик ва ҳурмат-эътибор кўргизишимизга қарамай, тескаричилик тарихини шу қадар ҳаддидан ошириб юбордиларки, эндиликда унинг зидлида лашкар тортишдан ўзга илож қолмади, деган эди. Ниҳоят Амир Темур жанг бошлашдан олдин Боязидга қуйидаги талабларни қўйди:

а) тобеллик белгиси сифатида ўзига юбориладиган қилич ва камарнинг қабул этилиши.

б) Анадоли бойларидан олинган ерларни эгаларига қайтариб бериш.

в) Қора Юсуф қочиб кетган бўлишига қарамасдан унинг таслим қилиниши ва оиласининг ҳам таслим этилиши.

Бундан ташқари, Темур таклифлари орасида номига танга зарб этиш, Анадоли жомеларида ўзининг номига хутба ўқитиш талаблари ҳам бор эди. Шу билан биргаликда, кофирларга қарши газовагда бўлган усмонлиларга ёрдам бериш истаги ҳам бор эди. Бу талабларни эшитган Боязид ўз вазири Али Пошога бизни ҳам ўз обрўйимизга ҳам қарши қўядиган кучимиз бордир, ҳеч қачон қарам бўлиб, қул бўлиб яшамаймиз, дейди. Баъзи маълумотларга кўра, Боязид ўзининг Темурга охириги хатларида Темурнинг аччиғини чиқарган. Хулоса қилиб айтганда, етти йиллик юриш чоғида Имом ва Рум мамлакатлари нусрат шпор лашкар тарафидан фатҳ этилди. Миср пойтахтида ҳам ҳазрат соҳибқироннинг мубо-

рак исми билан хутба ўқилди ва пул зарб қилинди. Хитойга юриш унинг муборак кўнглидан ўтгани учун ҳазрат соҳибқирон 1404 йил баҳор ойида Қорабоғдан Мовароуннаҳрга қайтдилар.

Б. Х. Қодиров

ИБРОҲИМ МЎМИНОВНИНГ «АМИР ТЕМУРНИНГ ЎРТА ОСИЁ ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА РОЛИ» АСАРИДА АМИР ТЕМУР ШАҲСИНИНГ ЕРИТИЛИШИ

Ҳозирги кунимиз ўтмишимизнинг давомидир. Ҳар қандай жамиятнинг таг замини тарих билан чамбарчас боғлиқ. Инсоният ўз тараққиёти давомида ҳаминша улуг зотларнинг илми тафаккури, ақл-заковатидан баҳраманд бўлиб келган, улар қолдирган буюк меросларидан ифтихор қилган. Ўзбек халқининг ҳам шундай ифтихорга лойиқ улуг зотлари бўлган. Ана шундай улуг зотлардан бири буюк давлат арбоби ва маърифатпарвар инсон Амир Темур ибн Тарағай Муҳаммад Баҳодирдир.

Ўзбекистоннинг кўзга кўринган олимларидан бири академик И. Мўминов ўзининг «Амир Темурнинг Ўрта Осий тарихида тутган ўрни ва роли» номли асарида. Амир Темур даврида яшаган ва кейинги асрларда яшаб ижод қилган тарихчи олимларнинг. Амир Темур давлатининг ички ва ташқи сиёсатига ҳамда унинг шахсига берган баҳосини атрофлича очиб берган. Шунинг билан бирга муаллиф. Амир Темур ҳақида ёзилган асарлар юзасидан ўз хулосасини берган.

И. Мўминов ўз асарида Амир Темур ўз фаолиятининг биринчи даврида барча ҳаракатини Мовароуннаҳрда тушкунликка ва ҳалокатга юз тутган Чигатой улуси ўрнига бирлашган, марказлашган мустақил давлат тузишга қаратганлигини кўрсатиб ўтиб, ўша даврнинг кўзга кўринган тарихчиси Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги қуйидаги фикрларини келтиради. Темур Мовароуннаҳрда ҳокимиятни ўз қўлига олгач, унинг дастлабки тадбирларидан бири планли равишда қурултойлар ўтказиш бўлди¹. Шарафуддин Али Яздийнинг юқорида айтилган асарида Темур томонидан Қаршида, Қорабоғда, Самарқандда ва бошқа жойларда ўт-

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзма фонди, № 4472.

казилган қурултойлар ҳақида маълумотлар бериб, уларга барча шахзодалар, бош амалдорлар, маъмурий раҳбарлар, ҳарбий бошлиқлар ва аристократия вакиллари иштирок этганлигини ёзди. Шундай қилиб, Яздийнинг асарида Темур томонидан чақирилган қурултойларнинг синфий габнати, турк ва бошқа халқлар феодал олий табақасининг кенгаши эканлиги очиб кўрсатилади.

Шарафуддин Али Яздийнинг маълумотига кўра, бу қурултойларда мамлакат давлатнинг хўжалик соҳасидаги ҳамда ҳарбий аҳвол ҳақидаги энг муҳим масалалари муҳокама этилар, мамлакат ва давлат учун зарурий ҳисобланган ишларни бажаришда бирлашиб ҳаракат қилишга қаратилган қарорлар қабул қилинар, тadbирлар белгиланар эди. У ўз асарида Темурнинг хислатларига катта баҳо берган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, «Темурнинг хислатларидан бири шу эдики, у бирор масалани ҳал этишдан олдин шу соҳанинг билимдон одамлари, олимлари билан маслаҳатлашар, сўнг конкрет қарор қабул қилар эди. Унинг олимлар билан қиладиган маслаҳатлари ҳар хил даражада ва турли шаклларда бўларди. Одатда, Амир Темур табиёт, математика, астрономия, тарих фанлари вакиллари, адабиёт, тилшунослик илми намояндалари, шунингдек, геология ва дин соҳасидаги машҳур одамлар билан шахсий суҳбатлар ўтказарди. Бу суҳбатда ҳаётнинг муҳим масалалари тўғрисида Мовароуннаҳр ва Хоразмдан ташқари, Олтин ҳамда Оқ Урдларни, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Туркия, шунингдек, бутун Ғарб-Мағрибни ўз ичига олган подшоҳликка оид ишлар ҳақида гап борарди².

Шундай ҳам бўлган: Темур олимлар ва руҳонийларнинг мажлисини чақириб, унда одатдагидек нутқ сўзлаган, мамлакатни, фуқароларни бошқаришда, турли хил ишшоотлар ва жамоат бинолари қуришда унга олимлар, фузалолар ўз маслаҳатлари билан кўмаклашишларини сўраган.

Амир Темур барча фанларга қизиққан бўлиши билан бирга, бадний адабиётга хусусан поэзияга доимо қизиққан ва диққат бериб, ундан баҳраманд ҳам бўлган.

Академик Бартольднинг ёзишича, Темур ўз она тили турк-ўзбек тилидан ташқари форс-тожикчани ҳам мукаммал билган. Олим томонидан Урта Осиё тарихининг билимдонни бутун дунёга таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольднинг «Темур гўё Самарқанддан

² «Зафарнома», 288-бет.

бошқа ҳамма ерда вайронагарчилик билан шуғулланган, деган фикр муболағали. У Қобул водийси ва Муған чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда улкан суғориш ишлари олиб борди»³, деган тарихий жиҳатдан гоят қимматли фикрини келтиради.

Л. Лянглэ ўз асарида шундай фикрларни илгари суради. «Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда, софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек илм-фан, идора ва бошқа ишларда билимдон бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпчи-ча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Негаки Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборини берар эди.

Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга эди. У ўзининг бу қобилиятини одамларни бахтли қила билиш истездоди билан уйғунлаштирди. Темур, унинг тарихчиларидан бири (Шарафуддин)нинг айтишича, бир вақтнинг ўзида душманларига офат, ўз аскарларига қаттиққўл раҳбар, ўз халқига ота бўла олар эди. У ўз фуқаросининг аҳволи ҳақида яхши бошлиқлари берган маълумотларни ўзи шахсан кўздан кечирарди; негаки у одам таний ва танлай биладиган шоҳ эди⁴.

Султонлар бўш вақтларида машғул бўладиган ҳузур-ҳаловатлардан Темур фақат ов қилиш ва ўзи такомиллаштирган шахмат ўйнаш билан машғул бўларди.

«Яхши подшоҳ — дерди у; — подшолик қилиш учун ҳеч қачон етарли вақтга эга бўлмайди, шунинг учун биз қудратли Аллоҳ бизга муқаддас қарз сифатида топшириб қўйган фуқаро фойдасига ишлашга мажбурмиз... Бу ҳаминша менинг асосий машғулотиим бўлиб қолади: негаки қиёмат кунни фақирлар этагимдан тортиб, мендан қасос олишни талаб этишларини мен истамайман».

«Унинг учун дўстликнинг ҳам гашти-латофати бор эди. Меҳрибонлиги, ширинсуханлиги туфайли дўстлар орттирди, уларни дўст деб аташдан тортинмайди ва бу дўстликни сақлаб келди. Чунки Темур дўстлик фақат дўстлик билан қайтарилишини, барча бойликларни ҳарбийлар ёки хушомадгўйлар ёллаш учун хизмат қилмаганини яхши билар эди. Унинг тақводор Имом Баракага катта ихлос қўйганини, бу художўй одамнинг вафотини эшитиб кўз ёши тўкиши — қудратли султон та-

³ Бартольд В. В. Соч. Т. II, ч. 1. ИВЛ, 1963, с. 159—160.

⁴ Қаранг: Жизнь Тимура. Сочинения Лянглэ, перевод Н. Суворова, Ташкент, 1890, с. 38—41.

биатиға хос бўлган ажойиб хислатлар эди. Лекин қаттиқ қораланишга лойиқ бўлган ва бу мутолқ ҳокимни энг қабиҳ хатти-ҳаракатларга етаклаган қизиққонлиги, жаҳлдорлиги... унинг бошқа ҳамма буюк фазилатларини пасайтирар ва ҳатто, йўққа чиқарар эди»⁵.

Олим юқоридаги тарихчиларнинг фикрларини келтириб, баъзи тарихчилар Амир Темурнинг ютуқларини мақташ билан бирга, уни қоралаганлигини кўрсатиб ўтган.

Академик И. Мўминов Темур фаолиятига бағишланган рисоласида баъзи тарихчилар қайд этганидай: жаҳонгир ўзидан вайрона ва култетадан бошқа ҳеч нарса қолдирмасди, деган даъволарини қатъий рад этиб, буюк ҳукмдорнинг бунёдкорлик миссиясини мисоллар билан исботлайди.

Темур Самарқандда Кўксарой, Бибиҳоним масжиди, Шоҳи Зинда мақбарасини, пойтахт атрофида Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Нав каби юзга яқин боғ саройлар қурдирди. Сон-саноксиз наҳрлар, кўприклар, карвонсаройлар, мадрасалар, ҳаммомлар, мақбаралар, шаҳарлар, қишлоқлар бунёд этди. Темурнинг фикрича, Самарқанд буюк империя пойтахтигина эмас, дунёнинг донгдор шаҳри — «Сайқали руйи замин» бўлиши керак эди. Шу мақсадда Темур Самарқанд атрофида янги-янги қишлоқлар барпо этиб, уларни мусулмон давлатлари бош шаҳри номи билан атади: Бағдод, Дамашқ, Миср, Шероз, Султония.

Темур ўз фармонларидан бирида барча ерда шароб ичишни тақиқлайди: «Чунки шароб, — дейилади фармон шарҳида, одамларни ншдан қолдириб, ҳар хил бузғунчиликларни, ғараз ниятларни келтириб чиқаради».

Олим ўз рисоласида бунақа ҳаяжонли лавҳаларни юзлаб келтиради ва шу ибратомуз мисоллар билан кўз олдингизда жафокаш, диёнатли, иймони бутун Амир Темур сиймосини яратадики, бу олижаноб инсон руҳи олдида беихтиёр таъзим қиласиз.

Академик И. Мўминов наздида Темур амирми, соҳибқиронми, жаҳонгирми, лашкарбошимми — у ким бўлмасин, барибир инсон. Парвардигор бандаси, пайғамбар Алайҳиссалом уммати. Бир қўлида қиллич, бир қўлида Қуръонни Карим меҳр ва шафқат қомуси. У фуқароннинг таянчи эди.

Бабари Брей бир араб тарихчиси гувоҳлигига асосланиб, ўзининг «Ибн Халдун» мақоласида Темурнинг ин-

⁵ Уша жойда, 55—56-бетлар.

сонийлик хислатлари ҳақида фикр юритиб «Темур бўйи узун, кенг елкали ва бақувват, калласи катта, пешонаси кенг, жисмонан жуда кучли, териси оқ, юзи қизил, бармоқлари бўлиқ одам эди. Соқоллари ҳилпираб турарди, бир қўли фалаж, ўнг оёғи оқсоқ, қарашлари ўтли, ёнқ, овози жарангдор, ўлимдан қўрқиш нималигини билмайди». Уша даврнинг йирик тарихчиларидан Аҳмад бин Муҳаммад бин Арабшоҳ ҳам жаҳонгирнинг яхши сифатларини таъкидлаган. Умуман олганда, академик И. Мўминов ўз асари билан Темурга нисбатан тарих фанида ҳукм сураётган сукунатни бузди. Унинг илмий жасорати жумҳуриятдаги олимлар, илмий жамоатчилик томонидан яхши қабул қилинди. Бироқ асар Марказдаги ва баъзи бир кишиларга ёқмади. Олимга узоқ йиллар давомида маломат тошлари отилди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейингина буюк олим И. М. Мўминовнинг Амир Темур тўғрисида ёзган асари қанчалик юксак эканлигини ҳис қилдик. Буюк бобомиз Амир Темур юбилейининг 660 йиллигини кенг жамоатчилик нишонлаётган бир даврда академик И. М. Мўминовнинг руҳлари янада шод бўлади.

С. Н. Турсунов, П. Р. Пардаев

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИНИНГ СОЛИҚЛАР ТИЗИМИ

Маълумки, солиқлар тизими ҳар бир давлатнинг ички ҳаётида муҳим ўрнни тутadi. Чунки аҳолидан йиғиб олинadиган солиқлар давлатнинг молнавий аҳолини мустаҳкамловчи асосий омиллардан биридир. Биз қуйидаги мақолада соҳибқирон Амир Темур салтанатида мавжуд бўлган солиқлар ва йиғимлар ҳамда уларни йиғиш тартиблари хусусида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Амир Темур Чингизий хонлардан фарқли равишда ўз давлатида муайян солиқлар тизимини ишлаб чиқди ва аҳолидан олинadиган солиқ ва йиғимларни маълум бир тартибга солишга эришди. Соҳибқирон Амир Темур давлатидаги мавжуд солиқ ва йиғимлар тартибини шартли равишда уч турга бўлиш мумкин:

1. Фуқаролардан доимий равишда йиғиладиган асосий солиқлар.

2. Солиқ йиғувчилар ва унинг ҳисоб-китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурлар эҳтиёжи учун йиғиладиган йиғимлар.

3. Фавқулодда ҳолларда ёки одатдан ташқари вақтларда аҳолидан йиғиладиган йиғимлар.

Фуқаролардан доимий равишда йиғиладиган асосий солиқлар доирасига: хирож (мол) солиғи, жон солиғи, мол сардарахт, кўк пули, ушр ҳамда чорва молларидан олинадиган закот ва шаҳарда истиқомат қилувчи аҳолидан олинадиган шаҳар омонлиги солиқларини киритиш мумкин.

Соҳибқирон салтанатида деҳқончилик қилинадиган ерлардан олинадиган асосий солиқ тури хирож ҳисобланган. Хирож солиғи ер ва ундан олинадиган даромадлар ҳисобидан йиғиладиган солиқ тури бўлиб, у баъзи манбаларда «мол» ҳам деб юритилди.

Хирож солиғи деҳқончилик қилинадиган ернинг унумдорлиги ва ҳосил миқдори билан белгиланганлигини соҳибқирон тузиқларида баён қилинган қуйидаги тузиқдан ҳам билиб олга бўлади. Жумладан, соҳибқирон Амир Темур ўз тузиқларида «... Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, доим узлуксиз равишда кориз, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларини ҳисобга олсинлар, ундай ерлардан олинган ҳосилдан икки ҳиссасини раиятга, бир ҳиссасини олий саркорлик (салтанат хазинаси) учун олсинлар» деб кўргазма берган. Лалмикор ерларнинг обикор ерларга нисбатан унумдорлиги паст бўлганлиги сабабли бу ерлардан олинган ҳосилнинг олтидан бир қисми баъзи ҳолларда эса саккиздан бир қисми хирож солиғи сифатида салтанат хазинасига тўланган. Соҳибқирон салтанатидаги солиқ турларидан яна бири ушр солиғи бўлиб, бу солиқ асосан йирик ер эгаларидан ундирилган. Ушр солиғининг миқдори ердан йиллик олинган даромаднинг ўндан бирини ташкил қилган. Шунингдек, таҳлил қилинаётган даврда боғ ва дарахтзорларга «мол сардарахт» солиғи, яйлов ва ўтлоқлардан фойдаланганлик учун эса «кўк пули» каби солиқлар жорий қилинган. Ушбу солиқларни тўплашда қадимдан расм бўлиб келган тартиб ва қондаларга амал қилинган. Шу билан бир қаторда, бу даврда чорва молларига ҳам закот солиғи солинган. Закот солиғининг миқдори моллар сонининг қирқдан бирини ташкил қилган. Агар фуқаролардан бирини чорва молларининг сони қирқтага етмаса, унда ўша одам чорва молларига солинадиган закот солиғидан озод қилинган. Соҳибқирон Амир Темур салтанатида фуқаролардан олинадиган яна бир солиқ тури «сори.

шумор», яъни жон солиғи бўлиб, бу солиқ тури аҳоли жон бошига қараб солинган. Лекин бу солиқнинг миқдори қанча эканлиги ҳанузгача аниқланган эмас. Соҳибқирон Амир Темур давлатининг шаҳарда яшовчи аҳолидан оладиган солиғи шаҳар омонлиги солиғи деб номланган. Ушбу солиқ тури шаҳарда истиқомат қилувчи касиблар, ҳунармандлар, савдогарлар ва шунга ўхшаш бошқа касб эгаларидан ундирилган ва шаҳар омонлиги солиғи хазинасига топширилган. Ушбу солиқдан тушган маблағ шаҳарлар ободончилигига ҳамда ўнбоши ва юзбошиларга бериладиган маошларга сарфланган.

Соҳибқирон Амир Темур ўз тузикларида фуқародан ундириладиган солиқлар миқдори, солиқларни йиғиш тартиби масаласига ҳам алоҳида тўхталиб шундай деган эди: «Амр қилдимки ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, ҳосилни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агар олиқ-солиқ олувчинни юборишга мажбур бўлсалар, улар солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар, калтак, арқон ишлатиб ишни уруш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банди этиб занжир билан кишанламасинлар... Яна амр этдимки, кимки бирон саҳронини обод қилса ёки бирон бир боғ кўкартирса, ёхуд хароб бўлиб ётган ернинг обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса олиқ-солиқ қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғилсин.... Яна буюрдимки, агар амалдорлар ва калонтарлар оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказилган бўлса, бундай вақтларда етказилган зарарни калонтарлардан (солиқ йиғувчилар) ундириб жабр кўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар».

Шулар билан бир қаторда, ўша даврда солиқ йиғувчилар ва унинг ҳисоб, китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурлар хизмати учун ҳам қатор йиғимлар тўпланган бўлиб, бу йиғимларга мисол қилиб соҳибжамона — ҳосил миқдорини белгиловчилар, мухоссилони — солиқ йиғувчилар, зобитона — хазинага киритилган кримини бошқарувчилар, доругона — доруголар (аҳолини рўйхатга олиш ва солиқ йиғиш масалаларига масъул мансабдор шахслар), миробона — сув тақсимловчилар фойдасига йиғиладиган йиғимларни мисол

қилиб кўрсатиш мумкин. Бироқ бу йиғимлар миқдори унчалик катта бўлмаганлигини соҳибқирон тузукларида баён қилинган қуйидаги тузикдан ҳам билиб олса бўлади. Жумладан, ушбу тузикда фуқародан олинадиган турли хил қўшимча йиғиладиган йиғимларни йиғиш тартиби хусусида шундай дейилган: «Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиғи касб-ҳунардан ҳамда ўтлоқ ва сувлоқлардан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб-қондаларга амал қилсинлар, бординю, бунга раият рози бўлмаса бори бўлганича иш тутсинлар». Амир Темур давлатида баъзи бир фавқулодда ҳолларда раиятдан солиқлар ҳам ундирилган.

Фавқулодда ҳолларда аҳолидан олинадиган солиқлар доирасига: авворизот, тавожжухоти хоржий ва тоғар ёки ошлиғ солиқларини киритиш мумкин. Фавқулодда ҳолларда аҳолидан йиғиб олинадиган ушбу солиқлар асосан ҳарбий юришлар пайтида лашкар эҳтиёжи учун қишлоқма-қишлоқ юриб пул ва озиқ-овқат шаклида тўпланган. Амир Темур фавқулодда ҳолларда йиғиладиган солиқ турларини қаттиқ назорат остига олган ва ортиқча йиғимларни йиғиш орқали халқнинг хонавайрон бўлиш ҳолларининг олдини олишга ҳаракат қилган. Жумладан, тузуклардан бирида соҳибқирон ушбу масалага тўхталиб қуйидагича амр қилади: «... Яна ҳукм қилдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан моли жиҳот йиққанларида хирождан ортиқча саварий (подшоҳ ва хонлар ўз вилоятларидан ўтаётганларида халқдан талаб қилинадиган тортиқлар баъзи манбаларда соврун ҳам дейлади), қуналга (чопарлар ва элчиларга қўноқ, яъни тунаш учун жой бериш селиғи) ва шилон (подшоҳлар ва амирларнинг овқати учун йиғиладиган солиқ) талаб қилмасинлар». Шунингдек, соҳибқирон Амир Темур ўз тузукларида ўз ҳукмига бўйсундирилган мамлакатлар аҳолисида ундириладиган солиқлар хусусида шундай амр қилади: «Ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач ёки қўшиб олингач, турли кўнгилсиз ҳодисалардан эмину омонликда бўлсин, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олиб иш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиғи билан иш кўрсин». Соҳибқироннинг бўйсундирилган мамлакатлар аҳолисида ундириладиган солиқлар хусусида берган ушбу буйруғи соҳибқирон ҳазратларининг ўз олдига адолат ва инсофни дастуриламал қилиб қўйганлигини кўрсатиш билан бир қаторда, шўролар тузуми даврида соҳибқирон шах-

снятига нисбатан қўлланилган талончи ва босқинчи деган тухматларнинг асоссиз эканлигини исботлайди.

Умуман, хулоса сифатида шуни айтиш лозимки, соҳибқирон Амир Темур салтанатидаги солиқлар тизими маълум бир тартибга туширилган бўлиб, ундан олдинги даврлардаги тартибсиз солиқлар тизимини муайян даражада тартибга солади. Бу эса раиятнинг хонавайрон бўлишини олдин олиш билан бир қаторда, салтанатнинг барқарор бўлишига ҳам олиб келди. Масаланинг ана шу томонини ҳисобга олган соҳибқирон Амир Темур ўз тузукларида аҳолидан йиғиладиган солиқ ва йиғимлар хусусида шундай амр қилади: «...Амр эдимки, раиятдан мол хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги ўз навбатида салтанатнинг кучсизланишига олиб келади».

Демак, шундай экан соҳибқирон Амир Темур хазратларининг фуқаролардан олинадиган солиқ ва йиғимларни тадбиркорлик билан тартибга солиши ва ушбу йиғимларни йиғишда қанчалик даражада инсоф ва диёнатни ўзига дастур қилиб олиши соҳибқирон салтанатининг бойиши ва барқарор бўлишининг асосий омилларидан биридир.

Ж. Тошпўлатов

АМИР ТЕМУР АРМИЯСИДА ҚЎЛЛАНГАН ҲАРБИЙ-ЖИСМОНИЙ МАШҚЛАР

Она юртимиз Ўзбекистоннинг мустақиллиги ўтмиш авлодларимиз меросини чуқур ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этишга кенг йўл очиб берди. Ўзбек халқининг тарихий тараққиёти ва маданиятида соҳибқирон Амир Темурнинг фаолияти муҳим ўрни эгаллайди.

Буюк саркарда Амир Темурнинг ҳаётида аскарларнинг ҳарбий-жисмоний тайёргарлигини ошириш энг муҳим тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланган. Унинг бу соҳада амалга оширган ишлари, жаҳонда энг кучли ва интизомли қўшин тузиш санъатини ўрганиш ҳозирги кунда ҳам долзарб масала бўлиб турибди.

Мамлакатимиз давлат раҳбарлари ва барча Туронзамин аҳли буюк бобомиз жаҳонгир Амир Темур тавал-

лудининг 660 йиллигини нишонлаш арафасида у улур зотнинг меросларига мурожаат қилишни савоб иш деб биламиз.

Амир Темур ҳарбий ишларда, давлатни бошқаришда, ҳаётнинг бошқа барча жабҳаларида шахсий намуна кўрсатишга ҳаракат қилган ва унинг буюклиги ҳам шундан бўлса ажаб эмас.

Тарихий манбалардан маълумки, соҳибқирин ўз замонасининг тенгсиз найзабози, қиличбози, ёйандози, чавандози, курашчиси, мергани ва шахматчиси бўлган. Негаки, буюк жаҳонгир болалигидан бошлаб жисмоний тарбия ва жанговарлик санъатини чуқур эгаллаш учун астойдил машқ қилади. Шу билан унинг йўли, айниқса, аскарларни жисмонан бақувватлик, чиниққанлик, кучлилик, тезкорлик ва чаққонлик каби жисмоний фазилатларни жанговар санъат билан уйғунлаштиришга қаратилган ғоя ва қондалари ҳозирги авлод учун ҳам ибратлидир.

Амир Темур ҳар томонлама етук кишиларни ўз атрофига жалб қилишда улардаги ақлий ва жисмоний камолатни юқори баҳолаганлиги «Амир Темур ўғитлари» китобидаги қуйидаги мисраларда ўз ифодасини топган: «Черик тузиб, навкар олишда уч қондага амал қилдим: биринчидан йиғитнинг куч-қувватига, иккинчидан қилични ўйната олишига, учинчидан ақл-заковатию, камолатига эътибор қилдим» —деган эди Жаҳонгир.

Дарҳақиқат, Амир Темурнинг ўзи ва ундан кейинги авлодлари, яъни ўғиллари, неваралари жаҳонгир Улуғбек, Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Ҳумоюн, Акбар шоҳлар ҳам қиличбозлик, от устида машқ қилиш, сувда сузиш, найзабозлик, ҳаттоки шахмат ўйнашда ҳам ниҳоят даражада юқори қобилият соҳиблари бўлишган.

Амир Темур аскарларини жисмоний камолатга етказишда жисмоний машқларнинг қуйидаги турларидан кенг фойдаланган: от машқлари, миллий кураш, найзабозлик, қиличбозлик, камондан ўқ отиш, шахмат ўйини, оғирлик (полвон тош) кўтариш ва бошқалар. Бундан ташқари, у ўз аскарларига дарё, кўл, ботқоклар, тезкор дарёлардан кечиш, сузиш ўтиш сирларини, тоғ қоялари, жарликлар ва музликлардан ўтишда арқондан фойдаланиш сирларини ҳам ўргатган.

Соҳибқириннинг аскарлари ўртасида қўллаган бундай нафис жисмоний машқлари ҳозирги замон десантлари тажрибасида ҳам учрайди. Айниқса, от спортининг кўпқари, қўриқ ташлаш, отдан ағдариш, қиличбозлик ва

от ўйинлар билан бирга кураш тушиш, яъни кўриб теп, жанг кураши, қўл, оёқ ва бош билан зарба бериш, ханжар, пичоқ ишлатиш машқлари кенг тарқалган бўлиб, ҳар бир навкар уни пухта эгаллаган бўлиши шарт қилиб қўйилган.

Соҳибқирон ёш йигитларни тарбиялашга алоҳида эътибор беради. Самарқанддаги «Темур горни» деб аталмиш тоғларда йигитлар ҳарбий-жисмоний машқлар бажаришган. Навкарлар тоғда арқонда юриш, баланд қояларга тирманиб чиқиш, тошлар билан жанг қилиш, қиличбозлик, ўз соялари билан муштлашиш каби машқларни бажариб, жангга тайёргарлик кўришган.

Амир Темур тартиб-интизомга алоҳида эътиборни қаратган. Бу ҳақда «Темир тузуклари» асариди «Уч юз ўн уч асил зотли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофимга йиғиб бирлаштирдим. Бирлик иттифоқлари шундай эдики, барилари гўё бир тандек эдилар»¹.

Амир Темур Термиз атрофида Жете қўшини билан бўлган жангда сен жиҳатида рақибидан бир неча марта кам бўлган қўшин билан ғолиб чиқади. Унинг қўшини Жайҳун дарёси яқинидаги жанг пайтида талафотсиз дарёдан уёқдан-буёққа кечиб ўтишда душмани ҳайратда қолдиради. Уларнинг отда беҳато жанг қилиши, жисмоний етуклиги, жанг майдонида ниҳоят даражада устакорликлари ва ботирликларч туфайли ғалаба қозонадилар².

Амир Темур ёшларни жисмоний етук қилиб тарбиялаш, жанговарлик санъатини мукамал ўргатиш билан бирга, уларга ақлий, ахлоқий тарбия бериш, жангчилар ўртасида темир интизом ўрнатилиши қатъий талаб қилган

Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг ҳаётий, ҳарбий ва жисмоний тарбия соҳасидаги тажрибаларини чуқур ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этиш бугунги куннинг муҳим масаласи бўлиб қолмоқда. Чунки унинг ҳаёт йўли, давлатни бошқариш ва ҳарбий тажрибаси келажак авлод учун ҳам сабоқ бўлади.

¹ «Темир тузуклари», 1992, 2-бет.

² Уша асар, 37-бет.

АМИР ТЕМУР ҚАДОМЖОЛАРИДА ЎСГАН ШИФОБАХШ ГИЕҲЛАР

1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қилинди, бу санани бутун жаҳон халқлари кенг нишонлайдилар. Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги республикамиз аҳли томонидан ҳам қизғин кутиб олинмоқда. Соҳибқирон Амир Темур Ҳиндистон, Афғонистон, Ироқ, Эрон, Сурня, Миср, Туркия, Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Россиянинг бир қисмини, жумладан, Московни ҳам забт этади. Бу мамлакатларнинг ўзига хос иқлим шароити, ўсимликлари бўлган. Искандар Зулқарнайн босиб олган ерлардаги ўсимликларни ўрганганлиги бизга маълум. Бизнинг фикримизча, Амир Темур ҳам ўсимликлардан фойдаланишга алоҳида эътибор берган. Афсуски, бу борада етарли маълумотларга эга эмасмиз.

Ҳаммага маълумки, Амир Темурнинг жуда кўп қўшини бўлган. Уруш қурбонсиз бўлмайди, дейди халқимиз. Демак, шундай экан, ярадор бўлган аскарларни даволовчи махсус табиблар ҳам бўлган. Бу табиблар гиёҳлардан фойдаланиб, турли хил касалликлар ва жароҳатларни даволаганлар. Ҳаттоки, Амир Темурнинг ўзига ҳам Нишопурда Шайх Саид Атторнинг заҳар берганлиги, ҳазрат Баҳовуддин Нақшбанд пайтавасини сувда эритиб ичганлиги ва тузалиб кетганлиги ҳақида «Темурномада» ёзилган, Шунингдек, жароҳатларни тузатувчи малҳам (марҳам)лар ҳақида ҳикоя қилинади. Бизнинг фикримизча, бу малҳамлар доривор ўсимликлардан тайёрланган.

«Темурномада» (264 бет) самандар ёғи тўғрисида, анга ўт таъсир қилмас, агар кимки бу ёғни баданига суртиб, ўзини ўтга урса ёнмас эмиш» деб ёзилган. Бизнинг фикримизча, самандар ёғи балким қизилмия илдизи кўпиги бўлиш мумкин. Чунки қизилмия кўпиги ўт ўчирувчи (огнетушитель) асбобга қўшилади.

Амир Темур Бойсун тоғидаги «Амир Темур ғорида» дам олган. Ярадорлар бу жойда даволанганлар, отлар боқилган, ҳарбий машқлар ўтказилган.

Бойсун тоғида яраларга малҳам бўлувчи турли-туман гиёҳлар ўсади. Адабиётларда бу тўғрида етарли маълумот бўлмаса ҳам, Амир Темур бундай шифобахш гиёҳларни четлаб ўтмаган. Улардан дори-дармон сифатида фойдаланган.

Халқ таботатида яраларга малҳам бўлувчи ўсимликлар Амир Темурдан олдин ҳам ишлатилиб келинган. Биз Бойсун тоғида учрайдиган шифобахш ўсимликларнинг айрим турлари ҳақида маълумот бермоқни лозим топдик.

Бир сепар — қирққулоқ, илмий номи Дриоптерис филлис мас дейлиб, халқ таботатида жароҳатларга бир марта ўсимликнинг кукуни сепилиб боғланса, яралар тузалиб кетган. Шу боисдан бу ўсимликни бир сепар деб юритганлар.

Абрук (русча перовкия), илмий номи перовкия скрофуларинифолия дейлиб, хушбўй эфир мойига бой ўсимлик. Уни зирк илдизи билан қўшиб, қайнатилган ва ундан қорақанд тайёрланган. Бу тайёрланган қорақанд мумиёдек синган-чиққан, лат еган баданга жуда фойдалидир.

Қорақанд ёки зирк (русча барбарис), илмий номи берберис дейлиб, унинг Бойсун тоғида 2 та тури — қора зирк ва қизил зирки мавжуд. Қорақанд деб аталishiга сабаб, илдизи қайнатилиб, қорақанд олинади.

Зиркнинг меваси халқ таботатида юрак фаолиятини мустаҳкамловчи, иситма туширувчи, чанқов босди, ич кетишни тўхтатувчи сифатида ишлатилган. Илдиз қайнатмаси, ревматизм (бод), иситма, кўз касалликларни, йўтал ва бошқаларни даволашда ишлатилади.

Чаканда (русча облепиха), илмий номи гиппоферамнойдес дейлиб, оғриқ қолдирувчи, меъда, ревматизм ва бошқа касалликларни даволашда ишлатилади. Чаканда мойи куйган жойларга дори ўрнида ишлатилади ва баданда куйиш натижасида ҳосил бўлган жароҳатдан нишон ҳам қолмайди.

Занжабил (русча зеравшанья), илмий номи зеравшанья регелиана дейлиб, бу ўт ўсимлик Бойсун тоғининг тошли дараларида ўсувчи зиравор сифатида ишлатилади. Ундан чой тайёрланиб, шамоллашга қарши, қон босимини пасайтирувчи, терлатувчи восита сифатида ишлатилади.

Арча (русча можжевельник) илмий номи юниперус дейлиб, Зарафшон, Туркистон турлари кенг тарқалгандир. Унинг Бойсун тоғида 3 та тури учрайди. Арча қуббалари ва ёш новдалари хушбўй бўлиб, ундан тандир кабоб тайёрланади. Унинг ёпаётган новдаси тутини ревматизмга фойда қилади. Ўсимликнинг кукуни бош оғриганда ҳидланади. Арчадан олинган эфир мойлар томоқ оғриганда ингалация қилинадн, яраларни тuzатади. Арча таркибида микробларни ўлдирувчи фитонцидлар

бўлади. Шу сабабдан арча ўсган жойларда ҳаво тоза бўлади. У булоқларни сув билан бойитишда ҳам катта роль ўйнайди.

Ўлмас ўт (русча бессмертник), илмий номи гелицебризиум маракандикум дейлиб, ундан сариқ касаллиги, айниқса, жигар, буйрак касалликларини даволашда халқ табобатида ишлатилади.

Дугбуй ёки қора қурт (русча кодонопсис), илмий номи колонопсис клематиде дейлиб, булоқ бўйлариди, дарё ва сой қирғоқларида ўсади. Ўсимлик бадбўй ҳидга эга бўлиб, қуригандан кейин бу ҳид йўқолади. Дугбуйдан халқ табобатида чой тайёрланиб, сариқ касаллиги даволанади. У жигар, буйрак фаолиятини яхшилайди.

Алкар (русча атаманта) илмий номи медназия макрофилла дейилади. Алкар кўпйиллик ўт бўлиб, тоштоқ ерларда тоғларнинг шағалли ёки тошли дараларида ўсади. Алкар эфир мойли, зиравор ўсимлик бўлиб, қатқини хушхўр қилади. Ундан сабзавотларни тузлашда фойдаланиш мумкин. Халқ табобатида ундан қон тўхтатувчи, иштаҳа очувчи, терлатувчи восита сифатида фойдаланиш мумкин.

Андиз (русча девясил), илмий номи инула дейлиб, Ўзбекистонда унинг 2 та тури учрайди. Бойсуида сариқ андиз кенг тарқалган бўлиб, халқ табобатида турли хил касалликларни даволаб келганлар.

«Андизлида от ўлмас» деган мақол бор. Отларнинг оёғига см тушганда андиз боғланади. Шунингдек, ундан бод, бўғим оғриқ, қўтир ва қичима касалликлари даволанади. Яраларга андиз барги боғланади. Илдиз қайнатмаси йўталга, меъда касалликларида ишлатилади.

Тулки қуйруқ ёки юга (афгон ўт), илмий номи пронгос пабулярия дейилади. Маҳаллий аҳоли ўсимликнинг илдиз қайнатмасидан қичима касалликларини даволашда, қўтир ва ҳайвонларнинг жунини туширишда ишлатилади. Баъзи бир табибларнинг айтишларига қараганда тулки қуйруқ яралар ва жароҳатларга даво эмиш. Бу ўсимликни чаканда мойи билан аралаштириб, қизил ўнгач рақини даволаш мумкин.

Бўйимадорон (русча тысячелистник), илмий номи ахелла дейлиб, Ўзбекистонда уларнинг 5 та тури ўсади. Ўсимликнинг барглари, гули ва ёш повдалари зиравор сифатида ишлатилади. Халқ табобатида бўйимадорон қайнатмаси ва дамламасидан қон аралаш ич кетганда, бавосил касаллигида қон тўхтатувчи дори сифатида ишлатилади. Ундан пешоб ҳайдовчи, ўпка сили,

меъда-ичак касалликларини даволашда фойдаланилади.

Аччиқ бодом (русча горький миндаль), илмий номи амигдалин сипинозиазима дейилиб, у тоғларнинг тош-лоқ ерларида ўсади. Тиббиётда йўтал, кўкрак оғриғи, қулоқ, қорин ва ўпка касалликларини даволашда ишлатилади. Чучук бодом эса қанд билан аралаштирилиб, қувватсизликда, уйқусизликда, бош оғриганда ва астма касалликларида истеъмол қилинади.

Бўригул (русча барвинок), илмий номи винка еректа дейилади. Бўригулдан чой дамланиб, дизентерия, меъда-ичак касалликларида, гипертония, бош оғриқ, бош айланиши каби касалликларда ишлатилади.

Асарун (русча валериана), илмий номи валериана фикарифолля дейилиб, халқ табобатида тутқаноқ касаллигида, меъда фаолиятини яхшиловчи сифатида ишлатилади. Ундан юрак порогини даволашда фойдаланиш мумкин. Маҳаллий аҳоли асарунни «Азим ўт» деб аташади. Ундан кўзни ўткирлаштиришда, кишига куч-қувват берувчи сифатида фойдаланадилар.

Газанда ўг ёки қичитқи тикан (русча крапива), илмий номи уртика днойка дейилиб, барги баданини қичитиш хусусиятига эга. Ўсимликдан тайёрланган дамлама орқали нафас қиснш, оғиз, бурундан қон келганда, бавосил касаллигида, қандли диабет, соч тўқил-шининг олдини олишда фойдаланилади.

Дала чой (русча зверобой), илмий номи хиперикум ферфаратум дейилиб, унинг Ўзбекистонда 3 та тури ўсади. Халқ табобатида дала чойдан чой дамланиб, буйрак, қовуқ, меъда-ичак касалликларида фойдаланилади. Шунингдек, ўсимликнинг дамламаси қон тўхтатиш хусусиятига эга, эндигина узиб олинган барги яраларга боғланади. Дала чойдан тайёрланган препаратлар — тиш милклари касаллигида, куйган жароҳатларда, танзилит, санчиққа қарши дори сифатида фойдаланилади. Халқ орасида дала чой 99 дардга даво деган гап бор.

Етмак ёки бех (русча колючелистник), унинг илмий номи акантофиллум гипсойдес дейилади. Бу кўпйиллик ўтнинг Ўзбекистонда 11 та тури мавжуддир. Унинг таркибида сапонинлар кўп бўлганлигидан кўпикланиш хос-сасига эга. Ундан бронхит, йўтал бўлганда балғам кўчирувчи восита сифатида фойдаланилади. Эски яраларни тезда тузатиш хусусиятига ҳам эга.

Ёввойи сабзи (русча дикая морковь) илмий номи довкос крота дейилади. Илдиз меваси ва уруғлари гепатит касаллигида, шакбўрликда, зарда қайнаганда,

қабзиятда, меъда яраси касалликларида ишлатилади. Уруғи жинсий органлар фаолиятини кучайтириш хосасига эга.

Заъфар (русча крокус), илмий номи ҳам крокус. Ўзбекистонда 2 та тури ўсади. Ундан юз рангини гул каби очиш, пешоб ҳайдаш, юракка куч-қувват берувчи восита сифатида фойдаланиш мумкин. Бу ўсимлик эрта баҳорда Бойсун тоғларида ўсади.

Зира (русча бунимум), илмий номи бунимум персикум. Ўзбекистонда 9 та тури ёввойи ҳолда ўсади. Зира зиратор сифатида нонларга сепилади, ошга қўшилади, қазилар тайёрлашда ишлатилади. Халқ табобатида зира қайнатмаси камқонлик, меъда, ичбуруғ, жигар касалликларини даволашда фойдаланилади.

Зубтурум (русча подорожник), илмий номи плантаго дейлиб, унинг Ўзбекистонда 6 та тури учрайди. Зубтурум барги лат еган жойларга, яраларга боғланади. Ундан балғам кўчириш, қон тўхтатувчи восита сифатида, тери ва нафас йўллари касалликларида фойдаланилади. Уруғи қовирилиб, шакар билан аралаштирилади ва ич кетганда ишлатилади. Зубтурум гастрит касаллигини даволовчи энг яхши доривор.

Ихрож (русча молочай), илмий номи еу форбия дейилади. Маҳаллий аҳоли ундан сурғи дори сифатида фойдаланади. Шунингдек, иштаҳа очувчи, жароҳатларни тuzатувчи восита сифатида фойдаланилади.

Исириқ (русча гармала), илмий номи пеганум гармала дейилади. Исириқдан ванна тайёрланиб, ревматик артритлар, қўтир ва бошқа тери касалликларида фойдаланилади. Исириқдан тайёрланган дамлама билан жароҳатларнинг битишини тезлатувчи восита тарзида ҳамда шол касаллигини даволаш мумкин. Исириқ илон заҳрини кесади. Тутқаноқ ва Паркинсон касаллигини ҳам исириқ орқали даволаш йўллари ишлаб чиқилган.

Ковул (русча каперси), илмий номи каппарис дейлиб, илдиз қайнатмаси вирусли гепатитни, захм, яралар ва жароҳатларни тuzатувчи ва меъда-ичак касалликларида дори сифатида ишлатилади. Туркменистонда ковул мевасидан «Кеволь» препарати тайёрланган бўлиб, у қичима касаллигига даво ҳисобланади.

Кука ёки оқ қолдирмоқ (русча мать и мачеха), илмий номи туссилаго фарфора дейилиб, ўсимликнинг баргини йирингли яраларга ёпиш тавсия қилинади. Дамламаси билан кўкрак оғригини, йўтал ва бошқа яллиғланиш касалликларини даволаш мумкин. Газанда

ва кука барглари бир хил миқдорда олиниб, 15 минут қайнатилиб, тиндирилгандан кейин ҳафтасига 3 марта бош ювилса, сочни тўкилишдан сақлайди.

Сумбул (русча ферула мускусная), илмий номи ферула машата дейилиб, ундан олинган елим кишига кучқувват бағишлайди, шунингдек, меъда, кўкйўтал, вабо, сариқ, жигар, буйрак касалликларини даволашда ишлатилади. Ундан қон тўхтатувчи восита сифатида фойдаланилади. Илдиз қайнатмаси эркаклик кучини кўпайтиради. Юқорида қайд этилган шифобахш ўсимликлардан Амир Темур аскарлари фойдаланган бўлиши мумкин. Чунки «Амир Темур ғори» доривор ўсимликлар ўсадиган жойларга яқинлиги улардан етарли фойдаланиш имконини берган. Балким Ватанимизнинг бу шифобахш гиёҳлари соҳибқирон аскарларига кучқувват бағишлаган бўлиши мумкин.

Амир Темур табиатни севган, боғ-роғлар барпо қилишга катта эътибор берган. Масалан, «Темурнома»да (196-бет) шундай деб ёзилган. Мирза Шоҳрух ўғилларига шундай насиҳат қилиб, «Айтдилар, эй нуридийдам, зинҳор боғ-бўстонларни вайрон қилмагил, ёш бачалар қўлга тушса, асир қилмагил, аврат (аёл)лар қўлга келса, асокирга айтгил, фасод қилмасунлар, шароб ичмагил, кўп ухламагил». Бу сўзлардан биз Амир Темурнинг ниҳоятда инсонпарвар, кишиларга, айниқса, ёш болаларга, аёлларга ҳурмати чексизлигини тушунамиз.

«Темур тузуклари» (99-бет)да шундай дейилган: «Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлсаю (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ернини обод қилиб олсинлар. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда қоризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тuzатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига (янги) кўприклар қурсинлар, йўл устида ҳар манзилгоҳда работлар қурсинлар». Бу сўзлар ҳозирги кун талабига ҳам мос бўлиб, Амир Темур меросидан фойдаланиш нақадар сермазмун эканлигидан далолат беради.

М. М. Раҳимов

АМИР ТЕМУР ЖИСМОНИЙ САЛОҲИЯТЛИ ШАХС

Ўзбекистон узра мустақиллик дадил қадам ташламоқда, аждодларимизнинг қадимий маънавият булоқ-

лари қайтадан кўз ёриб ўзининг ҳузурбахш меросларидан халқимиз қалбини нурафшон қилмоқда. Миллий қадриятларимиз бебаҳо бойликларидан бири ҳисобланган азалий ўзбек халқ ўйинлари ва миллий спорт турларини тадқиқ қилиш ва улардан соғлом турмуш тарзини яратишда фойдаланиш шу куннинг кечиктириб бўлмайдиган долзарб муаммоларидан саналади. Жисмоний машқлар ва миллий спорт турларини тадқиқ қилишда жаҳонга машҳур саркарда ва давлат арбоби бўлиб танилган Амир Темурнинг ҳаётини фаолияти ўзига хос таҳсинга лойиқдир.

Амир Темур ўзининг умри давомида турли мамлакатларга ўттиз маротабадан ортиқ қўшин тортиб борган ва жанглар қилган. У бу жанглар натижасида Қора, Эгей ва Урта ер денгизидан то Ҳиндистоннинг шарқи, Мўғулистон ва Хитойгача, Ҳинд океанидан то Урал тоғлари, Москва оstonалари ва Днепр бўйларигача бўлган ҳудудларни забт этди ва буюк бир салтанат барпо қилди. Юқорида қайд қилинган жангу жадаллар, ҳарбий юришлар инсондан афсонавий жисмоний салоҳиятни, кучу қудрат, баҳодирлик, ақли зукколикни талаб этарди, Амир Темур ана шундай сиймолардан бири эди.

Темурнинг бунчалик шон-шухрат ва зафар қозонишининг сирини моҳир саркардалиги, одил ва зукколик билан иш юритишлиги, донишмандлиги билан бир қаторда ёшлиқдан кураш, чавандозлик, найзабозлик, қалқонбозлик, тийрандозлик, қилнчбозлик ҳамда ов қилиш илминини мукамал эгаллаганлигидир. Бу борада Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» асаринда (1990 йил) келтирилган воқеалар диққатга сазовор.

«... Ровийлар ривоят қилурларким, Амир Соҳибқирон ўн икки ёшга тўлган пайт. То сарҳадига етгунча ушоқ болаларни ўртасида салтанат русумини қилур эрди. Ҳар бачага бир мансабни муқаррар қилиб, ўзи амир бўлиб, ўзгаларни вазир, бакавул, яна ҳар ерга қоровул қилиб, аларга сипоҳлик илминини ўргатар эди. Одамлар анга узоқ-яқиндин тамошо қилур эрдилар, ҳар кун ушбу одатда лаъбат ила ўйнар эрди. Биров айди: «Або Муслим қассобни сихлик қанорасини бир бармоғини -ла отиб юберибдур, китобда кўрдим», деб. Амир Темур айди: «...бу саҳал мартабадур, мен ҳам кўтарурман». Анда қассоб қанорасини келтурдилар; бир бармоқ бирла отиб ташлади... Амир Темурни тўрт кирдорини китобга ёзганлар, нечукким аввал бир қўли бирла тўла юклик аробани остидан кутурган, иккинчи аждад бошини тиши бирла

тишлаб олиб ташлаган. Учинчи, қирқ киши тортадурган қовғани ёлғиз ўзи тортиб олган. Тўртинчи, қўтир уйуз бўлиб, етти йилгача сира ўзин қашумаган эрди».

Ўзбек халқ миллий спорт турларининг заминида ҳарбий-амалий мазмун ётади, уларнинг барчаси қадимдан ҳарбий ишлар билан мустаҳкам боғланган. Бинобарин, юқорида келтирилган маълумотлар Амир Темурнинг болаликда кўплаб ҳарбий-амалий тавсифга эга бўлган халқ ўйинларини ўйнаганидан далолат беради. Чунки болаликда ўйналган ўйинлар уларни ҳаётга, жангларга, узсқ сафарларга тайёрлашда ўзинга хос босқич вазифасини ўтаган.

Жамият тараққиёти туфайли ҳарбий-амалий жисмоний машқлардан соф миллий спорт турлари ажралиб чиққан: тийрандозлик, қиличбозлик, найзабозлик ва бошқалар. Қиличбозлик спорт турида ҳам Амир Темур Курагоний ўз даврининг энг моҳир усталаридан саналган. У ҳеч тап тортмай, ҳатто ўн-ўн беш нафар душманга қарши қилич солган. «Темурнома»даги қуйидаги сатрлар бунга ёрқин мисол бўла олади:

«... Амир Темур ўн тўрт ёшга келиб эрди... Хон сурдиким, «туруғ отлиқ кимдур?» Анда биров туруб айди: «бу Тўрағай баҳодир ўғлидур. Амир Темур. Хоннинг назарига ёш бола кўрунуб, буюрдиким,; «Тўрағай баҳодирни ўғли жангга бормасун». Анда Амир Темур ўқ ёсин олиб, тоблаб юборди. Отилиб эллик қадам ерга бориб тушди. Мирзо Сайфиддин анга тақлид қилиб, ани ўрнига юборолмади. Андин кейин Соҳибқирон дастури Чигатой бирла хонга келиб, тизин букуб, дуо қилди. Айди: «илтимос қилиб сиздин хоҳлаюрман, давлати хумоюннингизда ушбу кўшин мен бирла талош қилсалар». Анда уч кун талош қилдилар. Барчалари ақалли анинг қўлидан яроғин тортиб ололмадилар. Бу журъатни Соҳибқирондин кўруб, баъзилари ёшурун зўр қилдилар, кучлари етмади, тортиб ололмадилар».

Найзабозлик ҳам ҳарбий-амалий спорт турларига кирган. Абу Али ибн Сино «найзабозликни, тез ҳаракатлар найза учи билан санчишни» равон ва енгил машқлар жумласига киритган. Найзабозлик от устида бажариладиган машқ тури. Амир Темур шиддаткор найзабоз бўлган: «Филҳол, Қилич Арслон аслаҳа-яроғларини тоқинуб, найзасини қўлига олиб. Амир ҳам мусаллиҳ бўлуб отларига минуб, икки тарафдин шовқун солиб, бирдан найзабозлик қилиб, Амирга найза солди. Амир чап бериб, найза солиб эрди, орқасидин яна солди.... Ҳозир

бўл, деб, Амир отин ёлига ёпушти, найза бориб тошқа тегиб, икки қориш ботти, яна тортиб олиб, найза солди. Амир найзани ўтказуб, қилч солди, ёсига тегиб, боғидин узилди....»

Ҳар бир элат, уруғ, миллат ўзининг миллий, маънавий ва маданий меросини асрлар оша авайлаб асраб келмоқда, худди шу аснода халқимизнинг қадимий ва навқирон миллий кураши бунга мисол бўла олади.

Кураш — бу паҳлавон йиғитларнинг куч синашиши, елкама-елка туриб ушлашиб, бўйин ва белни қайтариб, ҳар хил усулларни ишлатиб рақибининг елкасини ерга текизишидир. Миллий курашимиз ёшларни ҳаётга соғлом, бақувват, жасур, эпчил, кучли, чидамли қилиб тайёрлаш ва тарбиялашда асосий восита бўлиб хизмат қилган.

Амир Темур баҳодир, жасур, қўрқмас, шерюрак паҳлавон бўлган. Жисмоний камчиллиги — оёғининг оқсоқлиги ва икки бармоғининг йўқлигига қарамай рақиблари билан яккама-якка олишувларга чиқаверган. «Темурнома»да Амир Темур ва Қилч Арслон ўртасидаги кураш баён қилинган. «Амирни белидан тутиб, икковлари яёвлик ҳолда талошқа муқаййид бўлдилар. Лекин Амирни бир қўлу, бир оёғлари андак нокор эрди. Шундоқ бўлса ҳам кеч вақтигача талош қилдилар. Амирни ҳоли зиқлиқга олиб, илтижода бўлдилар. Бу байтми эйдилар:

Қўлим олинг, ё пирим, менда
қувват қолмади.

Пўлга солинг, ё пирим, менда
ғайрат қолмади.

Филҳол, Нақшбанд пиримга аён бўлиб, икковини бориб қўлтуғидан олиб, ер узра оттилар. Амир йиқилдим деб гумон қилса, Қилч Арслонни кўкси узра ўлтурибдур».

Шоҳмот ёки Шатранж Марказий Осиё халқларининг энг қадимий ўйинларидан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Туронни заманимизда, шоҳмот ўйини ҳақида кўплаб тарихий манбалар учрайди. Турон мамлакати машҳур ва моҳир шоҳмотчиларга бой бўлган. Амир Темур даврида шатранжчилардан Муҳаммад Ибн Ақийл ал-Ҳаймий, Зейн ал-Яздий ва бошқалар бўлиб, уларнинг алломаси фикҳчи, ҳадисчи олим Аллоуддин ат-Табризий эди. У Зейн ал-Яздийга ортиқча бир пиёда қўяр ва ундан голиб чиқар эди. Ибн Ақлийга эса битта от қўйиб, унинг устига миниб оларди, яъни ешгарди. Темур шарқу ғарб

иқлимларигача бориб етди. Унинг жангу жадалида ҳар бир султон ютқазиб, ҳар бир шоҳ жангда ҳам, шоҳмот ўйинида ҳам ундан енгилиб мот бўлди.

Темур Алоуддинга: «Гўё мен салтанат сиёсатида ягона бўлганим каби сен ҳам шоҳмот оламида тенги йўқсан», дер эди. Яна бизлардан, «яъни мен ва мавлоно Али Шайхдан ҳар қайсимиз ўз санъатида кароматларга эга бўлиб, беназир кишилармиз», дерди. Шоҳмот ўйинию мансублари илмида Али Шайхнинг ўзига хос шарҳи бўлиб, у билан ўйинда чуқур ўйланмасдан туриб, унинг фикри ҳаддига етишга ҳеч бир кимса қодир эмасди. Бир вақтнинг ўзида у икки рақиб билан ғойибона ўйнар ва ҳисобини олиш натижасида ўз томонида қандай доналар борлигини биларди. У ва Амир Темур катта шатранж ўйнардилар»¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Амир Темур буюк жаҳонгирлиги билан бир қаторда, жисмоний салоҳиятда беназир шахс эди. У таъкидлаганидек, «ўз қудратимни сақлаш учун мен бир қўлимга адолат шамини ва иккинчи қўлимга беғаразлик шамини олиб, бу икки шам билан бутун умрбўйи ўз йўлимни ёритиб юрдим». У тийрандозлик, чавандозлик, найзабозлик, қилчбозлик, мерганлик, қўл жанги, оёқ жанги ва кўпгина миллий спорт турларини мукаммал эгаллаган.

Ҳарбий юришлардан олдин жангчиларнинг жисмоний тайёргарлигига алоҳида эътибор бериб душман қўл, оёқларини қайириб синдириш, оёқ билан тепиш, муштлишиш, оёқ-қўлнинг бир вақтда ишлатиш усулларини кўрсатиб, сипоҳларига намуна бўлган. Шунингдек, махсус таёқлар, занжирлар, гурзю чўқморлар ёрдамида зарба бериш, пичоқ, болта санчиш маҳорати уларга жанггоҳларда жуда қўл келган. Соҳибқирон навкарларининг қанчалик жисмоний тайёргарликка эга эканлигини тарихий манбалардан билиб олиш мумкин. Сипоҳнинг яроқ-жабдуқлари ва анжом-жиҳозлари ҳақида, у: «шундай буйруқ бердимки, юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир олсин, ҳар бир аскар икки от, биркамон, бир садоқ ўқдон, бир қилч, арра, бигиз, бир қоп, жуволдиз, болта, ўнта игна ва орқага осилдиган чарм халта олсин. Баҳодирлар ҳар бири битта оддий темир совут, дубулға,

¹ «Сомон йўли». Амир Темур ҳаётига бағишладди. Камалак, 1992. 61-бет.

бир қилич олсин»¹, — дейди. Энди ушбу қурол-аслаҳа ва анжом-жиҳозларни манзилдан-манзилга кўтариб юришнинг ўзи сипоҳдан қанчалик куч, матонат, жисмоний тайёргарликни талаб қилади.

Шарафуддин Али Яздийнинг қайд этишича, Амир Темурнинг характерли хусусиятларидан бири — давлат, мамлакат, фуқарога ғамхўрлик эди. Унинг қондаси «рости-расти» эди. Ҳақиқат — сиҳат-саломатлик, ҳақиқат — тартиб, ҳақиқат — адолат демакдир, деб тушунтирарди у. У инсонпарварлик ва мардликни Аллоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди, деган гапни кўп такрорлар эди.

М. Б. Турсунов

АМИР ТЕМУР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИНИ ЎРГАНИШ АҲАМИЯТИ

Ўтмиш тарихимиз бугунги мустақил Ўзбекистон шароитидагина ўзининг асл қиёфасини қайта илмий жиҳатдан ўрганиб чиқиш имкониятига эга бўлмоқда.

Ҳозирги давр сиёсатшунослиги нуқтан назардан маълумки, кишилик жамиятининг тарихида XIV—XV асрлар ўта муҳим ижтимоий-сиёсий воқеликлар ва қарашлар даври бўлганлиги билан ҳам алоҳида илмий ҳамда амалий аҳамиятга эга.

Мазкур давр тарихи бизни Амир Темурдек машҳур ва ўта маҳоратли саркарданинг фаолиятини жуда улкан фахр ва ишонч билан ўрганишдек масъулиятли вазифага диққат-эътиборимизни қаратмоқда.

Собиқ Иттифоқ миқёсида, ижтимоий-сиёсий фанлар билан боғлиқ бўлган фикрларда Амир Темурнинг сиёсий қарашларига оид барча маълумотлар бирёқламалълик билан ўрганиб келинган. Ҳаттоки, Амир Темурнинг нафақат сиёсий қарашлари, балки унинг тўла сиймоси етарли даражада ўрганиб чиқилган ҳамда етарли даражада, яъни объектив баҳо ҳам берилмагандир.

Амир Темур шахсини ва унинг сиёсий қарашларини янги бир ижтимоий-сиёсий йўлни танлаб олган бугунги мустақил Ўзбекистонимизда алоҳида эътибор ва эътиқод билан ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ўтмишимизни таҳлил қилаётганимизда, албатта, унга нисбатан одилона ва холисона баҳо бера билишимиз зарурий жараён-

¹ «Темур тузуклари». Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1991, 83-бет.

дир. Шу ўринда президентимиз И. А. Қаримовнинг ушбу сўзларини қайд этиб ўтиш айни муддаодир: «Мустақиллик йиллари — ўз ўтмишимизни, ўз маданиятимизни ҳолисона билиб олиш давридир». Бу — жаҳон ҳамжиҳати, тарих олдидаги вазифамизни англаб олиш давридир»².

Маълумки, Амир Темур дунёқарашида сиёсий қарашлар — унинг давлатга, ҳарбий ишларга нисбатан бўлган интилиш ва қизиқишларининг жуда эрта шакллана бошлаганлигидандир. Бу тўғрисида унинг ўзи шундай дейди: «Мен ўн ёшимда ўзимда фавқулодда ҳукмронликка ва улуғлик аломатларини ҳис қилдим. Ўз олдимга келувчи ҳар бир кишини сезиларли даражада ғурур ва лаёқат билан қабул қилдим»³.

Собиқ совет давридаги жуда кўплаб адабиётларда Амир Темур шахси тўғрисида мутлақо ҳақиқатга зид бўлган маълумотлар келтирилган, яъни уни гўё «саводсиз», «қонхўр», «золим» ҳукмдор сифатида тасвирлашга уришишлар бўлган. Бу ва бу каби фикрлар эса айтиш мумкинки, бу улуғ сиёсий арбоб шахсига нисбатан гуҳмат, ҳасад ва ҳаттоки кўролмаелик сингари ярамас иллатлардан бошқа нарса эмасдир. Акс ҳолда улуғ саркарда Амир Темурнинг марказлашган Турк давлатини қайтадан тиклаганлигини, ўша даврда мамлакатда юз берган парокандалик ва тарқоқликка, ўзаро низо-жанжалларга ҳам барҳам берганлигини, энг асосий ва муҳими унинг ҳашаматли ҳамда улкан иншоотлар, зиёратгоҳларни барпо этишдаги эзгу ишларини унутган бўламиз. Шунинг учун ҳам, Амир Темурнинг сиёсий қарашларини мукамал ўрганish «Темур тузуклари», «Тузуки Темурий» («Воқеоти Темурий»), «Темурнинг бошдан кечирганлари» каби манбаларда батафсил илмий маълумотлар берилгандир.

Ҳозирги кунгача ушбу манбалар дунёнинг жуда кўплаб хорижий тилларига таржима қилинган ҳамда АҚШ, Франция, Англия, Дания, Финландия, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Миср, Яман ва бошқа давлатлардаги кутубхоналарда сақланмоқда.

Темур «Тузуклари»да аниқ ва равшан қилиб, давлатни бошқаришда муҳим ўн иккита қондан сиёсий фаоллигида мунтазам суратда асос қилиб олганлигини алоҳида таъкидлаб ўтамиз. Унинг сиёсий қарашларида турли ижтимоий табақалар ва топфалар билан бирга

² Қаранг: Қаримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, 1995, 8-бет.

³ Қаранг: «Политология асослари». Тошкент, 1992, 29-бет.

ликда бамаслаҳат иш кўриш, сиёсатни юргизиш каби масалалар муҳим ўринни эгаллайди. Агарда ижтимоий ҳаётга янада яқинроқ назар ташласак, бу фикрлар замирида жуда катта фалсафий мушоҳада юрғазил мумкин бўлади дейишга ҳақлимиз. Чунки, бугунги янгидан шаклланаётган мустақил давлатимизнинг барпо этилиши жараёнида барча сиёсий масалаларда омманинг актив муносабати ва иштирокини таъминлашида ҳам бобокалонимизнинг ушбу ўғитларига эътибор бериш фойдадан ҳоли бўлмайди. Бунинг учун эса бутун халқ оммасининг онгини, дунёқарашини ижтимоий-сиёсий масала ва муаммоларга муносабат билдирилишига қаратмасдан туриб бу борада мукамал кутилган натижаларга эришиш мушкулроқдир.

Яна худди шундай муҳим сиёсий масалалардан бири бу давлат ишларини салтанат қонунларига асосланган ҳолда бошқариш бўлиб, унда Амир Темур ва унинг мулозимлари фақатгина қонунчиликка бўйсунган ҳолда фаоллият юргизганлар. Бу эса биз олдимизга асосий мақсад қилиб қўйган қонуний, ҳуқуқий давлатни шакллантиришда соҳибқирон бобомизнинг маслаҳатларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бугунги кунда ҳар бир фуқаро, ҳар бир раҳбар қандай мартаба ва лавозимда бўлмасин қонунни, қонунчилиكنинг моҳиятини чуқур ҳамда онгли суратда ўзлаштиришлари ниҳоятда зарур. Хуллас, қонун устуворлиги таъминланган жамиятгина «цивилизация» даражасига тўла маънода эришиши мумкин бўлади. Ана шундай муҳим масалалардан яна бири бу сайдлар, уламою машойих, оқилу донолар, муҳандислар, тарихчиларни эътиборли шахслар деб иззат ва ҳурмат қилинганлигидир. Шунингдек, Темур улар билан мунтазам суҳбатда бўлган ҳамда улардан маслаҳатлар сўраб турган. Ҳозирги шароитда ҳам илм аҳлини, турли мутахассисларнинг ҳам қадрига етиш, уларни эъзозлаш ҳамда улардан керакли фикр-мулоҳазаларни, маслаҳатларни, таклифларни олиб туриш ниҳоятда зарурий жараён бўлиб қолиши керак деб ҳисоблаймиз. Ана шундай асосий мулоҳазалар мажмуасига турк, тожик, арабу аямнинг турли тоналарида ўз папонига кирган кишиларга ҳурмат билан қараш тааллуқлидир. Темур қарашларида дўстлик қилган кишиларга нисбатан муруват, эҳсон, иззату икром қилингандир. Мазкур фикрлар ҳозирги даврдаги турли миллат вакиллари ўртасидаги дўстона муносабатларга айнан мос келади. Бу эса кўпмиллатли Ўзбекистондаги халқларнинг тинч-тотув

яшаш имкониятларини яратмоқдалар. Юртбошимиз айтганларидек: «Биз миллатлараро тотувликка эришдик. Оз сонли миллатлар билан ҳеч қандай муаммо йўқ. Ўзбекистоннинг 22 миллионли аҳолиси таркибида юз миллат ва элат вакиллари ишлаб турибди, она тилларида бемалол таълим олмоқда ва диний маросимларини нишонламоқда»⁴.

Энг нозик ва мураккаблиги билан фарқланадиган масалалардан яна бири — Амир Темурнинг тадбиркорлик, фаоллик, ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан ғанимларнинг устидан ғолиб бўлишликдир. Ушбу сермулоҳазали фикрлар айни пайтнинг ҳам энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб, уларга рўя қилингандагина кутилган мақсадларга етишниш мумкин бўлади. Айниқса, бугунги кундаги жуда кўплаб муаммоларнинг ечимини топишда ҳам тадбиркорлик, ҳушёрлик, сезгирлик ниҳоятда зарур.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Амир Темурнинг сиёсий қарашлари унинг ўз даври ва замонаси учун нақадар муҳим аҳамият касб этган бўлса-да, яқин келajak бўлган XXI асрнинг жуда улкан ва зафарли муваффақиятлар билан йўғрилган ҳолда кутиб олишни ўз олдига асосий мақсад қилиб олган Мустақил Ўзбекистон учун ҳам беқиёс даражада ўта муҳим аҳамиятга эга.

Темурнинг сиёсий қарашларидан нафақат Ўзбекистон, балки бутун башарият таълим ва сабоқ олмоқдалар. Айниқса, бугунги дунёқарашимиз ва сиёсий қарашларимизда мўътабар ва табаррук зот бўлган Амир Темурнинг сиёсий қарашларини янада мукамалроқ равишда таҳлил қилиш ва ўрганиш бениҳоя муҳим масалалар жумласига киради ва бу йил — 1996 йилнинг «Амир Темур йили» деб эълон қилинишининг ўзи ҳам юқоридаги фикр-мулоҳазаларимизнинг нақадар ҳақиқат эканлигини яна бир бора тасдиқлайди деб ҳисоблаймиз.

Биз ўйлаймизки, бутун дунё миқёсида маълум ва равшан бўлган улуғ жаҳонгашта саркарда, буюк салтанат ҳукмдори — Амир Темур хазратлари таваллуд топганлигининг 660 йиллиги бизнинг мустақил Ўзбекистонда ҳамда жаҳоннинг йирик мамлакатларида ҳам катта тантаналар билан кутиб олинади ва нишонланади.

---

⁴ Қаранг: Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, 1993, 241-бет.

ТУРКИСТОН ВА РУМ МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИДАН

Халқаро миқёсда ватанимизда Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони ҳамда ЮНЕСКО Бош конференцияси қарорига мувофиқ 1996 йил «Амир Темур йили» деб эълон қилиниши, шу қутлуғ санани муносиб нишонлаш юзасидан кўрилатган тадбирлар жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан бири, Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сийсий ва маънавий тараққиётига улкан ҳисса қўшган улуг давлат арбоби ва саркарда, фан ва маданият ҳомийси соҳибқирон Амир Темур хотирасига, барҳаёт руҳига жаҳон жамоатчилигининг самимий эҳтиромидир.

Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамасининг «Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қароридан «Амир Темурнинг жаҳон тарихида, Марказий Осиё халқлари ҳаётида тутган ўрнини ҳолисона ўрганиш, тадқиқ қилиш ва тарғиб этиш»¹ вазифасини бажариш белгилаб берилган.

Соҳибқирон Амир Темурнинг ташқи сиёсатида Рум (ҳозирги Туркия давлатининг шарқий қисми) мамлакати билан муносабати. Европа давлатлари билан Румга юриши юзасидан олиб борган дипломатик тайёргарлиги ва Румнинг забт этилиши масалалари жуда муҳим ўрин тутган. XIV асрнинг иккинчи ярмида Осиёдаги икки турк давлати ниҳоятда кучайган. Биринчи Туркистон замишида Амир Темур тузган Мовароуннаҳр давлати бўлса, иккинчиси XIII асрда Хуросондан Румга кўчиб келган турк-ўғиз қабиласидан Усмонбек асос солган усмонийлар султонлиги эди. Соҳибқирон Амир Темур Олтин Ўрда, Хуросон, Кавказ, Эрон, Ироқ, Сурия каби улкан мамлакатларни забт этган бўлса, Султон Боязид Булгория, Фессалия, Македония, Сербияни бўйсундириб, Европани дарзага солаётган эди. Айни вақтда ғарбга нитилаётган Амир Темурнинг тазйиқига учради. Бундай вазиятда Европа ҳукмдорлари уларни тўқнаштириб, иккаласини ҳам заифлаштириш мақсадида Амир Темур ҳузурига кўплаб элчилар юборди.

Амир Темур ва Султон Боязид ҳам бир-бирларига элчилар, мактублар йўллашган. Истанбулдаги Фотиҳ

¹ «Ўзбекистон овози». 1995 йил 1 январь.

Сулаймон кутубхонасида сақланаётган Амир Темур мактубларида сулҳ тузиш, дўстлик ришталарини боғлаш, беҳуда қон тўкмаслик, агар мусулмон подшоҳлари муҳолифатчилик қилсалар, бу фарангийлар фойдасига бўлиши уқтирилган, душман Қора Юсуф туркман ва Султон Аҳмад жалойирга ҳомийлик қилмаслик талаб этилган. Султон Боязид жавоб мактубларида Амир Темур таклифлари асосан рад этилган, ҳатто ҳақорат ҳам қилинган². Бу эса Амир Темурнинг Румга юришини тезлаштирган.

Амир Темур 1402 йил феврал ойида Румга ҳужум бошлаб, шу йилнинг 20 июлида Анқара яқинидаги ҳал қилувчи жангда порлоқ ғалабага эришган. Европа ҳукмдорлари ўзларининг душмани тажовузкор туркларга зарба берганини учун Амир Темурдан миннатдор бўлишган. Амир Темур усмонли турклар давлатини батамом йўқ қилиб юбормади, балки бениҳоя ҳиммат кўрсатиб, Султон Боязидга Рум мамлакатини, ўғиллари Сулаймон Чалабийга туркларнинг Европадаги вилоятларини, Исо Чалабийга эса Онатўли ярим оролни шимол-ғарбий қисмини суюрғол сифатида инъом қилган. Амир Темур ўтмишда мусулмон олами европалик салбчилардан кўп озор чеккачилигини ҳам ҳисобга олган³.

Рум мамлакатига қилинган юриш, Анқара ёнидаги жангда султон Боязид қўшинлари устидан қозонилган ғалаба Амир Темурнинг соҳибқиронлик, жаҳонгирлик салоҳиятини янада юқори поғонага кўтарди ва бутун дунё томонидан эътироф этилишини таъминлади.

XVI асрда Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Шайбонийлар давлати билан Туркия ўртасида ўзаро дипломатик муносабатлар анча кучайди. Турк султонлари ва шайбонийлар сулоласига мансуб хонлар бир-бирларига йўллаган мактубларида умумий душманларга қарши курашда ҳамжиҳатлик қилиш масалалари баён этилган. Ислам динидаги суннийлик мазҳабига мансублик икки мамлакат ҳукмдорлари манфаатларини яқинлаштирувчи омиллардан бири бўлиб хизмат қилган. Бухоро хони Абдуллахон (1557—1593 йй.) Туркия султони Мурод II

² Аҳмедов Б. Амир Темур. Тарихий роман. Тошкент: А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995, 529—554-бетлар.

³ Муҳаммад жонов А. Ўзбекистон тарихи. Уқитувчилар учун қўлланма. Тошкент: «Уқитувчи», 1994, 194—196, 216—230-бетлар.

билан Эрон шоҳи Аббосга қарши иттифоқ тузишга уринган.

Аштархонийлар сулоласига мансуб Бухоро хони Субонқулихон (1680—1702 йй.) Туркия султони Аҳмад II билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Аштархонийлар сулоласидан бўлган XVII асрнинг охири—XVIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган, йирик тарихчи олим Мир Муҳаммад Салим 1711 йилда Бухоро хони Убайдуллахон ўлдирилгандан сўнг Арабистонга жўнган, бир йилча Асфхонда истиқомат қилиб, 1712 йилда Туркияга борган. Туркия султони Аҳмад III уни эҳтиром билан кутиб олган. Мир Муҳаммад Салим тўрт йилча Туркияда туриб, султон Аҳмад III нинг ҳарбий юришларида қатнашган. Мир Муҳаммад Салим 1731 йилда ёзган «Силсилат ас-салотун» («Подшолар силсиласи») асарида Бухоро хонлари Абдуллахон, Абдулмўъминхон, Динмуҳаммадхон, Имомқулихон, Абдулазизхон, Субхонқулихонларнинг Туркия ҳукмдорлари билан ёзишмалари нусхаларини келтирган. Мир Муҳаммад Салимнинг бу китоби жуда ноёб бўлиб, унинг бир нусхаси Англиядаги Бадлеян кутубхонасида сақланмоқда⁴.

Қўқон хони Умархон даврида (1811—1822 йй.) Туркия билан дипломатик алоқалар ўрнатилган⁵. Лутфий, Навоний, Бедил, амир Умархон девонларидан иборат, ажойиб хос безаклар билан нақшланган, гўзал ҳусниҳат билан кўчирилган «Муҳаббатнома» деб номланган мажмуа Туркияга совға қилиб юборилган⁶. Қўқон хони Мадалихон даврида (1822—1842 йй.) адолатли фикрлари учун қувғин қилинган давлат арбоби, тарихчи олим ва саёҳатчи Муҳаммад Ҳакимхон Туркия ва унинг Синоп, Қайсарий, Ангор (Анқара), Лакатия каби шаҳарларида бўлган. У «Мунтахаб ат-таворих» («Тарихдан сайланма китоб») асарида Туркиянинг тарихи, сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида муҳим маълумотлар келтириб, илғор фикр ва маданиятнинг ташвиқотчиси бўлиб майдонга чиқади⁷.

⁴ Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги ва ўрта асрлар). Тошкент: «Ўқитувчи», 1991, 202—204-бетлар.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. И-461-жамғарма, 1-ёвуз, 1260-нш, 11-варақ.

⁶ «Ўзбекистон-Туркия» дўстлик жамияти жорий архиви. Ҳужжат: «Ўзбекистон-Туркия муносабатлари янги босқичда», 3-бет.

⁷ Хуршут Э. Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. Тошкент: «Фан», 1987, 3—4-бетлар.

XIX асрнинг 60—70-йилларида Ўрта Осиё хонликлари Россия томонидан истило қилинди. Қўқон хонлиги тугатилиб, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан 1868, 1873 йилларда Россия ўртасида имзоланган шартномаларга кўра, улар мустақил ташқи сиёсат юритиш, рус ҳукуматининг рухсатисиз бошқа давлатлар билан битимлар, шартномалар тузиш ҳуқуқларидан маҳрум қилинган.

Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманнинг 1880 йил 22 август ва 4 сентябрда чиқарган фармойишларига кўра, «Россиянинг Европа давлатлари билан чегарасидан бож тўлаб олиб ўтилмаган, хонликлар ҳудуди орқали Туркистонга Европа мамлакатлари, Туркия, Эрон, Ҳиндистонда тайёрланган саноат молларини келтириш тақиқланган»⁸.

Туркистон Россия мустамлакасига айлантирилгач, Туркистон ва Туркия Россия орқалигина иқтисодий ва маданий алоқалар олиб бориш йўлига ўтди. XIX асрнинг охири — XX аср бошларида Туркияга Туркистондан ипак, қорақўл тери чиқарилган, Измирда бу ипакдан газламалар тўқилган. Кўплаб турк фуқаролари, ишбилармонлари Туркистонга келиб кичик дўконлар, ҳатто заводлар очганлар. Туркистонликлар Россия, Туркия ҳудудлари орқали ўтиб ҳаж сафарларига борганлар. Бу даврда туркистонлик ёшлар Туркия маданияти зиёсидан баҳраманд бўлдилар. Фитрат, У. Пўлатхўжаев, Ғози Олим Юнусов каби ёшлар Туркия олий ўқув юртларида таҳсил олиб қайтдилар. Айнан шу зиёлилар Туркистондаги жадидчилик ҳаракатига раҳнамолик қилдилар, улар Октябрь инқилобидан сўнг Туркистон истиқлоли йўлида қурбон бўлдилар. Албатта, Туркия ҳукумати Туркистонда ўз сиёсий таъсирини оширишга ҳам уринган. Туркиядаги «Бирлик ва тараққиёт» комитети Туркистонга кўплаб ўз ташвиқотчиларини юбориб турган.

Октябрь инқилобидан сўнг тузилган Туркистон АССР, Бухоро ва Хива Халқ Совет Республикаларининг айрим раҳбарлари Туркия билан мустақил муносабатлар ўрнатишга уринганлар. Биринчи жаҳон урушидан кейин турк халқи инглиз босқинчиларига қарши Мустафо Камол Отатурк бошчилигида миллий-озодлик курашига отланди. Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетининг раиси Хидиралиев 1922 йил 9 октябрда

⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. III-жамгарма, 5-ёзув, 2-нш, 66-варақ. Шунингдек, III-жамгарма, II-ёзув, 160-нш, 5-варақ.

турк халқининг инглиз босқинчиларига қарши курашида эришган ғалабаси билан табриклар, Туркия Буюк Миллат Мажлиси номига табрик телеграммаси йўллаган эди⁹. Асли бухоролик, «Озодлик» радиостанцияси мухбири Темурхўжанинг гувоҳлик беришича: «1920 йилда Мустафо Камол Отатурк Москвадан молиявий ёрдам сўрайди. Рад жавобини олгач, отам Усмонхўжа ва амаким Файзуллахўжа билан битим тузади, ёрдам беришга аҳдлашадилар. Ушбу далил тарих китобларида Совет ёрдами деб қайд қилинган»¹⁰.

Туркистон халқлари октябрь инқилоби маҳиятини тезда тушуниб етди ва миллий-озодлик курашига отланди. Чет эл мамлакатлари Туркистонга ҳар томонлама ёрдам берди, ўлкадаги миллий-озодлик кучларини бирлаштириш ва ҳарбий жиҳатдан раҳбарликни таъминлаш мақсадида Туркиянинг собиқ ҳарбий вазир, Туркия султонининг куёви Анвар Пошшон бу ерга юборди. Анвар Пошшо 1921 йил октябрь ойида Бухорога келди. Бухоро-Халқ Шўролар Жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитаси раиси У. Пўлатхўжаев, собиқ Бухоро амири Саид Олимхонлар томонидан қўллаб-қувватланган Анвар Пошшо миллий-озодлик курашини бошлиғи деб эълон қилинди. Шарқий Бухорога етиб келган Анвар Пошшо миллий-озодлик кучларига қисқа муддат раҳбарлик қилди. Анвар Пошшо 1922 йил 4 августда Белжувон яқинида Қизил Армия қисмлари билан бўлган гилдатли жангда халок бўлди¹¹.

Туркистондаги миллий-озодлик кураши мағлубиятга учрагач, минглаб туркистонликлар Туркиядан паноҳ топди. Улар ўз маданияти, тили, урф-одатлари, маросимларини унутмасдан турк халқи билан дўстона муносабатларда яшаб келмоқда. Туркиядаги туркистонликлар қардош турк халқи билан ҳамкорликда ота юртлари Туркистон билан алоқа боғлашга уриниб келди.

Совет давлати ташқи савдо ташкилотлари орқали Туркия товарлари Туркистонга, Туркистонда ишлаб чиқарилган товарлар, хом ашё Туркияга жуда оз миқдорда чиқариб турилган. Туркистон ва Туркия ўртасида маданий алоқалар Совет ҳукумати томонидан тўхтагиб

⁹ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. ФР17-жамгарма, 1-ёзув, 342-нш, 85-варақ.

¹⁰ Ражаббой Отатурк. Ватан дея ватансиз ўтдик. «Халқ сўзи», 1991 йил 25 январь.

¹¹ Нор Ҳайит, Тоҳир Усмон. Кураш йиллари. Тошкент: «Меҳнат», 1992, 23—61-бетлар.

қўйилган эди. Фақат 50—80-йиллардагина туркистон зиёлилари турк шоир ва ёзувчиларининг асарларини ўз тилларига таржима қилиб чоп этиб борган.

XX асрнинг 80-йилларида жаҳондаги энг йирик давлат СССР таназзулга учради ва 1991 йил охирида парчаланиб кетди. Қадим Туркистон заминида мустақил Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон Республикалари ташкил топди. Дунё харитасида пайдо бўлган бу янги давлатларни Туркия Республикаси биринчилардан бўлиб таниди. Қардош-турк халқи ва Туркистон халқлари ўзаро сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий алоқаларини қайтадан тиклаб, ривожлантириш имкониятига эга бўлдилар. Туркия ва бу янги давлатлар ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди, улар ўртасида дўстлик ва тенг манфаатли ҳамкорлик олиб бориш ҳақида кўплаб шартномалар, битимлар, аҳдлашув протоколлари имзоланди¹².

Туркия билан ўрнатилган дўстлик ва ҳамкорлик муносабатлари тезда ўзининг натижаларини бера бошлади. Туркиянинг Ўзбекистон билан ҳамкорлигини акс эттирувчи қуйидаги далилларни фикримизнинг тасдиғи дейиш мумкин. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 180 га яқин ўзбек-турк қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда, шулардан 10 га яқини тўқимачилик корхоналаридир. Туркия Ўзбекистонга 1992 йилда 100 млн. доллар миқдорида инсонпарварлик ёрдами кўрсатди, аввал 595 млн. доллар, 1995 йилда яна 125 млн. доллар кредит ажратди. Тошкентда 2 млн. доллар сармояси бўлган «Ўзбекистон-Туркия» қўшма банки ишлаб турибди. Туркия билан Ўзбекистон ўртасидаги товар айрибошлаш 1993 йилдаёқ 240 млн. доллардан ошиб кетган эди. Тошкент ва Истанбул шаҳарлари орасида мунтазам равишда самолётлар қатнаб турибди. Туркия билан телефон алоқаси йўлга қўйилган. Туркия телевидениесининг «Авроснё» дастури 1992 йилдан буён намойиш этилмоқда. 1994 йилда мавжуд 28 та ўзбек-турк лицейларида 3468 ўқувчи таълим олмоқда, уларга 425 туркиялик мутахассис таълим ва тарбия берди¹³. Тур-

¹² «Халқ сўзи». 1991 йил 25, 26-декабрь; Меҳмет Сарай. Ўзбек турклари тарихи. Истанбул, 1993, 88—133-бетлар; Меҳмет Сарай. Қирғиз турклари тарихи. Истанбул, 1993, 93—143-бетлар.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги интернатлар ва янги турдаги ўқув юртлари бошқармаси жорий архиви. Ҳужжат: «Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган ўзбек-турк лицейлари ҳақида маълумот» (1994 йил 5 апрель), 1-бет.

княда 442 та ўзбекистонлик, Ўзбекистонда 200 га яқин туркиялик талаба (шундан 81 таси контракт асосида) таълим олмоқда¹⁴.

Туркистон ва Рум (Туркия) ўртасидаги муносабатлар ўрта асрларда феодализм даврига хос расмий дипломатик ёзишмалар ва элчилар юбориш, буюк ипак йўли орқали савдо алоқалари олиб бориш, маданий-маърифий ҳамкорлик қилиш хусусиятига эга бўлганлиги билан характерланади. Туркистон ва Рум муносабатлари Амир Темур даврида ўзининг юқори даражасига кўтарилган. Румнинг Амир Темур томонидан истило қилиниши юз берган.

Туркистон чор Россияси ва Совет давлат таркибида бўлган даврда Туркия билан фақат чегараланган дарада иқтисодий ва маданий алоқаларгина олиб борган, холос.

Собиқ СССР парчалангач, ташкил топган мустақил Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон Республикалари ҳозирги пайтда Туркия билан расмий дипломатик муносабатлар ўрнатган. Улар Туркия билан олиб бораётган иқтисодий ва маданий ҳамкорлик барча соҳаларга кириб бормоқда.

А. Тўхтаев

ТЕМУРИЙ МАЛИКАЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ МАВҚЕИ

Темур ва темурийлар салтанатини бошқаришда темурий маликаларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Кўҳна мезнидан хабар берувчи тарих зарварақларини варақлар эканмиз, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида эркаклар билан бир қаторда, буюк жасорат соҳибаларининг номлари ҳам тараннум этиб келинганининг гувоҳи бўламиз. Темурий маликалар орасидан ҳам оқила маслаҳатгўйлар, етук донишмандлар, забардаст олималар, сухандон шоиралар етишиб чиққан. Бу маликалар ҳақида кўпгина қўлёзма ва тошбосма асарларда қизиқарли маълумотлар ёзиб қолдирилган. Масалан, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Бобурнинг «Бобур-

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ташқи алоқалар Бош бошқармаси жорий архиви. Ҳужжат: «Туркия университетларида 1995—1996 ўқув йилида таҳсил олаётган талабалар ҳақида ҳисобот», 1-бет; Ҳужжат: «Об обучении студентов из Турции в учебных заведениях Узбекистана». С. 1.

нома», Ҳакимхон Тўранинг «Мунтахаб ут-таворих», «Тазкират ул-хавотун» («Хотинлар тазкираси» ва «Машоҳир унисвон» («Машҳур хотинлар») каби асарларда қимматли маълумотлар берилган. Соҳибқирон Амир Темурнинг севикли хотини Сарой Мулк хоним ўз замонасининг юксак идрок, фаросатли, тадбиркор ва ақлзаковат соҳибаси, ҳусн-латофат эгаси, ватанни севгувчи, мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётидан яхшигина хабардор бўлган, салтанат ишларида доно маслаҳатлари билан қатнашиб турган аёл бўлган. Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришларида Сарой Мулк хоним кўпинча бирга юрган. Тарихий маълумотларга қараганда Сарой Мулк хоним салтанатни бошқаришда вужудга келган айрим муаммоларни ҳал қилишда ўзининг оқилона маслаҳатлари билан фаол қатнашган.

Амир Темур саройида жорий қилинган тартибга кўра, чет эллик элчиларни қабул қилиш маросимларида ҳукмдор ёнида хотинлари ҳам иштирок этишган. Испания қироли Генрих III нинг Самарқанд ҳукмдори Амир Темур ҳузурига юборган элчиси Рюи Гонзалес де Клавихонинг ёзишича, 1404 йил 8 сентябрь кунин Амир Темур Самарқанд четидаги «Дилкушо» боғида элчиларни қабул қилади. Клавихонинг ҳикоя қилишича, қабул маросимида ҳукмдор Темурнинг ёнида Сарой Мулк хоним бошлиқ бошқа хотинлари ҳам юзларига парда ташлаб ўтирганлар.

Амир Темур Сарой Мулк хонимдан фарзанд кўрмаган. Аммо соҳибқирон ўз ўғли Шохрух Мирзонин, суюкли набиралари Муҳаммад Султон Мирзо, Ҳалил Султон Мирзо, Улуғбек Мирзо ва бошқаларни бевосита зукко Сарой Мулк хоним тарбиясига топширган эди. Амир Темур ва Бибихоним вафотидан кейин ҳам теурий маликалар бу анъанани давом эттирдилар. Шохрух Мирзонинг суюкли катта хотини Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим юксак дид-фаросатли, суҳандон, бир сўзли — қатъиятли, беназир аёл бўлган.

Табиатан мутаносиб диндор Шохрух Мирзо кўп вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларди. Салтанат, девон ишларини ўқтам ва тадбиркор хотини Гавҳаршодбегим бошқарарди.

Ҳирот шаҳрининг иқтисодий ва маданий юксалишида Гавҳаршодбегимнинг хизмати беқиёс. Бу даврда Ҳиротда ва мамлакатнинг бошқа вилоятларида қурилиш ишларини авж олдирди. Масжид, мадрасалар хонақоҳлар,

мақбара, даҳма, мусофирхона, кўприк ва сардобалар қурдирди.

Гавҳаршодбегимнинг кундоши малика Милкат Ого Ҳирот шаҳрида бир мадраса, «Дорушшифо» номли касалхона. «Дорулҳадис» номли хонақоҳ, иккита ҳаммом ва шаҳардан саккиз фарсаҳ (тош) четроқда битта мадраса, кутубхона ва мақбара қурдирган. Ҳиндистонда бобурийлар сулоласидан Шоҳ Жаҳоннинг хотини Аржуманд бону ўткир ақл-идрок ва дид-фаросат соҳибаси бўлган.

Аржуманд бону тез кунда тадбиркорлиги билан бобурийлар саройи ўртасида катта эътибор қозонади. Шунинг учун бўлса керак, кўп ўтмай саройда Аржуманд бону—Мумтоз Маҳалбегим (саройнинг кўрки) дея атала бошланган.

Аржуманд бонуга берилган ушбу ном унга шон-шухрат келтириб жаҳонга машҳур қилди ва номи тарих саҳифаларига кўчди. Ҳиндистондаги Агра шаҳрида қурилган «севги ва вафо» қасри бўлган улугвор мақбара Мумтоз Маҳал бегим бошига кийдирилган тож рамзида «Тож Маҳал» деб атадилар. Мумтоз Маҳал бегимнинг қизи Жаҳон Оро бегим онаси ишини давом эттирди. У ҳам бобокалони Бобуршоҳга ўхшаш меъморчилик, ободончилик ишларига қизиқиш ва ҳаваси катта эди. Аграда қурилган жомеъ масжидининг тархи (лойиҳа) Жаҳон Оро бегимнинг қаламига мансубдир. У Дехли, Сурат, Амбола, Беҳал ва Панилат шаҳарларида карвонсаройлар қурдирди. Лоҳурда эса оромбахш катта боғ бунёд эттирди. Жаҳон Оро бегим мамлакатдаги ғарибу ғурабо ва фақирларга моддий ёрдам уюштириб, камбағаллар учун уй-жойлар қурдирди. Шунингдек, Қашмирда «Пари Маҳал» (Парилар саройи) номли ажойиб боғ барпо қилди. Шаҳдхонободда Алимардонхон арвончи қаздириб, нақшкор ҳовуз қурдирди. Жаҳон Оро бегимнинг илм-фан бобида ҳам қалам теблагани тарихдан маълум. Унинг «Рисолайи соҳибия» (Дўстлик ҳақида рисола) асари мавжуддир. Жаҳон Оро бегим гарчи шоҳ қизи бўлса-да, табиатан камтар ва олий химматлилиги туфайли бойлик ҳамда шон-шухратларга қизиқмаган. 1681 йида олтинчи етти ёшида вафот этди. Уни Дехлидаги зарзари Баҳи қабристонига дафн этидилар. Жаҳон Оро бегим қабр тошига «Яшил майсадан ўзга ҳеч ким қабримни ёпмасин, токи ғариблар қабрини ёпмоқ учун шу гнёҳнинг ўзи кифсядир», деб ёзиб қўйилган. Ҳар ҳолда бу ёзув унинг васиятига мувофиқ ёзил-

ган бўлса керак. Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг панневараси Абу Зафар Муҳийддин Муҳаммад Аврангзеб (тахт беаги) Оламгирнинг қизи Зебуннисо бегим ҳам ўз замонасининг оқила аёлларидан бўлган. Зебуннисо бегим араб-форс тилларини, фикҳ (қонуншунослик), мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштирган. У олимларга, шоирларга ва санъат аҳлларига ҳомийлик кўрсатиб, уларга маош тўлаб турган. «Олами Ислому» тазкирасидаги «Зебуннисо бегим отаси ҳукмдорлик билан қозона олмаган шуҳратни илм ва одиб билан қозонган» деб ёзилган жумлалари фикримизни тасдиқлайди.

Зебуннисо бегим бир қатор шогирдпешаларни ҳам илм, одоб бобида тарбиялаб камолатга етказган. Шарқнинг машҳур шоири Мирзо Абдулқодир Бедил ўз қизини Зебуннисо бегим тарбиясига топширган. Натижада у киши ҳам шоирлик даражасига етишган.

Ўмуман олганда, Темур ва темурийлар даврида қўлга киритилган муваффақиятларда темурий маликаларнинг ҳам муносиб улуши бор деб бемалол фахр билан айта оламиз.

М. Ибрагимова

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР СУЛОЛАСИНИНГ ЎЗБЕК ЭТНОГРАФИЯСИ ТАРИХИ РИВОЖИГА КЎРСАТГАН ТАЪСИРИ

Элатлар ва халқларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши, тили, урф-одатлари, моддий, маънавий, маданият узоқ тарихий даврни қамраб олади. Ўзбек этнографияси тарихида йўқолиб кетган халқ ва элатлар, узоқ ўтмишдаги этник жараёнлар, маиший турмуш, маънавий маданият қолдиқлари, қадимий этносларимизнинг аجدодлари этнографик жиҳатдан кам ўрганилган. «Ўтмишда Шарқ мамлакатларида қўни-қўшнилар билан самарали савдо-сотиқ муносабатларини ўрнатиш, уларга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориш ёки жиддий дипломатик алоқалар ўрнатиш учун даставвал этнографик маълумотларга эга бўлиш зарур эди¹.

Кўплаб ҳудудларни, мамлакатларни ва туб ерли кўп сонли уруғлар ва этносларни ўз ичига олган йирик им-

---

¹ Қаранг: Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент: «Ўқитувчи». 1994, 21-бет.

перияга асос солган Амир Темур ўз империясини тузишга киришар экан, аввало ҳар бир халқнинг, элатнинг урф-одатларига, анъаналарига, динига чуқур ҳурмат ва эътибор билан қаради. Амир Темур ўз салтанатини мустаҳкамлашга киришар экан, ўлкаларда халқнинг кексалари, олимлари билан алоқа боғлайди. «Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизожидан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипоҳу раият кайфиятини, туриш-турмушларини, қилиш-қилмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларни ёзиб менга билдириб туриши учун диёнатли, тўғри қаламли кишилардан ахборнавислар белгиладим»². Темур ана шундай давлат тадбиридаги муҳим кўрсатмалари асосида ерли аҳоли тўғрисида маълумотлар йиғиш, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси тўғрисида қимматли маълумотлар тўплашга жуда кенг имконият очиб беради, диний маросимларни, урф-одатларни назорат этадиган «мухта-сиб»лик мансабларини ҳам жорий этади³.

Саёҳатчилар мусофирларга катта имкониятлар бериб, қўшни давлатлар билан ҳар томонлама алоқаларни мустаҳкамлаш учун географик, этнографик маълумотлар бериб туришларини талаб қилган.

Ҳар бир мамлакатга ва диёрга савдогарлар, карвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин, Хитой, Хутан, Чиллу Мочин, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Европа; у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтиришсин⁴.

Амир Темур томонидан амалга оширилган ана шу тадбирларнинг барчаси қудратли марказлашган давлатни йирик маданият марказига айлантирди.

Амир Темур ва унинг ворислари яшаган даврда йирик тарихий, географик, этнографик қимматга эга бўлган асарлар ёзилди. Уша даврда яшаган ва сарой тарихчиси бўлган Ҳофизи Абрӯ «Зубдат-ат-таворих» («Тарихлар қаймоғи») номли асарларида Мовароуннаҳрга оид этнографик маълумотлар келтиради, айрим шаҳарлар, туманлар тўғрисида ҳикоя қилади, Бухоро аҳолисининг турмуши, машғулотлари тўғрисида, Кеш (Шаҳрисабз) ҳақида, Самарқанд ҳақида қимматли маълумотлар бор. Ҳофизи Абрӯ томонидан йирик дунё харитаси ҳам яратилиб, у Беруний ва Нажиб Бакрон картографик анъаналарини давом эттирган. 1419 йилда Хуро-

² Қаранг: «Темур тузуклари». Тошкент, 1995, 55—56-бетлар.

³ Уша асар, 57-бет.

⁴ Уша асар, 67-бет.

сондан Хитойга борган элчилар орасида Фиёсиддин наққош Андижон, Самарқанд, Амударё бўйи аҳолиси тўғрисида, уларнинг урф-одатлари тўғрисида турли хил маълумотлар берган бу хотира китоб Европа тилларига кўп марта таржима қилинган. Темурийлар даврида этнографик маълумотлар Гонзалес де Клавихо асарида Низомиддин Шомий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳусайн Кубравий, Али Қушчи асарларида учрайди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида Темурийлар давлатининг емирилиши, Мовароуннаҳр давлатининг маданий ҳаёти тасвирланиб, асарда тарихий этнографик маълумотлар, Мовароуннаҳр ва қўшни давлатларда яшаган элатларнинг этник таркиби, урф-одат ва маросимлари, маданияти ҳақида Андижон, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Марғилонни таърифлагани Бобурни ўз ўлкаси этнографиясини яхши билганлигини кўрсатади. Бобурнинг тўнғич қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида 140 та жой номи, шаҳарлар, вилоятлар таърифланади. Бобур, унинг набираси Акбаршоҳ бошқа диндаги кишиларни зўр ҳурмат билан эъзозлаганлар, ерлик аҳолининг урф-одатларини, оилавий турмуши, никоҳ муносабатларини, байрамларини чуқур ўрганганлар ва қадрлаганлар. Акбаршоҳ Темурга хос бўлган хусусиятларни ўзида мужассамлаштириб, «Ҳинд миллатчилигининг отаси» деб тан олинган. У миллатлараро дўстлик, биродарлик тарафдори бўлиб, виждон эркинлиги ғоясини илгари сурган ва ҳиндиизм дини вакилига уйланган.

Хулоса қиладиган бўлсак, уч аср давомида ҳукмронлик қилган Темур ва темурийлар даврида фан, маданият гуркираб ривожланган. Бу даврдаги йирик юришларда, жангномаларда жой номлари кенг ишлатилади. «Темур тузуклари»да 40 аймақ (уруғ)дан 12 таси: барлос, арғин, жалоир, тулкичи, долдой, нўғуз, сулдус, туғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар тилга олинадики, бу қимматли этнографик маълумотлардир. «Темур тузуклари»да турк-тожик иборалар учраб, бу Темир ва темурийларга қарашли бўлган ўлкаларда туркий халқлар билан тожиклар ҳам ёнма-ён истиқомат қилганлигини кўрсатади⁵.

Миллатлараро муносабатлар бугунги кунимизда энг долзарб масалалардан биридир, майда ва катта этнослар, элатлар ўртасида ўзаро тотувлик, ҳамжиҳатликка

⁵ Уша асар, 10-бет.

эришиш кўп сонли, турли тилга, турли хил динга мансуб йирик давлатни фақат шу халқнинг этнографиясини, тилини, урф-одатларини чуқур ўрганиб, унга ҳурмат билан қараш билан бошқариш мумкин эди. Темур ва те-мурийлар сулоласи давлатнинг илдизлари ана шундай асослар негизда қурилган эди.

Маданиятимиз, миллий урф-одатларимиз, аъаналари-римизнинг халқ турмушида акс этишида осойишталик, улғайиш, совиш, қотиб қолиш ва ниҳоят, улғайиш он-лари бўлди. Ижтимоий ҳаётимиз ўтмишдаги муқаддас, қадрли ҳамма нарсага ҳурмат билан қарашга олиб кел-ди. 1996 йили Амир Темур йили бўлди. Амир Темурнинг 660 йиллик юбилейи катта тантаналар билан нишонлан-ди. Бу ўзбек халқининг буюк, адолатли фарзандига эътирофи, таъзими бўлади.

С. Д. Бўриев

АМИР ТЕМУР ДАВРИДА САВДО-СОТИҚ, ҲУНАРМАНДЧИЛИК ВА БИНОКОРЛИК

*Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса,
биз қурдирган биноларга боқинг.
Амир Темур*

Кўҳна тарихнинг ўчмас саҳифалари гувоҳлик бери-шича, соҳибқирон бобомиз миллий бирлик асосида Мо-вароуннаҳрда кучли ва қудратли давлат яратди. Унинг адолатли ҳукмдорлиги, саркардалик маҳорати, даҳо сиёсатдонлиги Мағрибдан Машриққача дoston бўлди. У юрт маъмурчилиги, мамлакат ободлиги, эл осойишта-лиги, Ватан фуқаролари шухрати учун Аллоҳ берган ақлу заковатини, ҳарбий шаҳобатини, куч-гайратини сафарбар этди.

Улуғ бобокалонимизнинг эзгулик йўлидаги ишлари туфайли буюк Турон гуллаб-яшнади: янги шаҳарлар қурилди, эскилари таъмирланди, масжид-мадрасалар, мақбаралар қад кўтарди, ҳунармандчилик ривожланди, қишлоқлар обод бўлди. Айниқса, юрт адолат билан бош-қарилди, ички ва ташқи савдо-бозор муносабатлари кенг йўлга қўйилди.

Амир Темур замонида Самарқанд атрофларида пай-до бўлган қишлоқлар Шарқнинг қадимий, машҳур ша-харлари бўлмиш Дамашқ, Шероз, Миср, Бағдод, Сул-тония каби номлар билан аталди. Самарқанд шаҳри те-

варагида боғи Дилкушо, боғи Жаҳоннома, боғи Зогон, боғи Майдон, боғи Чинор, боғи Беҳишг, боғи Баланд, боғи Давлатобод, боғи Нав, боғи Шамол каби ўнлаб дам олиш боғлари, улар ичида рангин кўшклар барпо этилди, маҳаллий халқ билан бирга Шарқ мамлакатларидан келган оламга машҳур усталар, меъморлар, олимлар Самарқандда мадраса, масжид, мақбаралар, боғ-роғлар, кўшклар қурилишида қатнашдилар. Испания элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо ўз кўзи билан кўриб ёзганидек, Амир Темури Самарқандни дунёнинг энг гўзал шаҳрига айлантиришни олий мақсад қилаб қўйган ва бунга истисносиз эришган.

Тарихий манбаларга мурожаат қилсак, унда Самарқандга Хуросондан маъданлар, Ҳинд ва Синддан ёқут, олмос, Хитойдан атлас, қимматбаҳо тошлар, Русси ва Татаристондан чарм ва суруп келтирилганлиги, улар мамлакат ички савдосини кучайтирганлиги, айни маҳалда Самарқанддан ҳам истеъмол молларни бошқа юрتلарга олиб кетилганлигининг гувоҳи бўламиз. Амир Темури ишлари билан шуғулланадиган савдогарларни ҳар томонлама ҳимоя қилиш борасида ҳам қаттиққўллик билан сиёсат юритган. Бунинг биз «Темури тузуклари»даги қуйидаги мисраларда яққол кўришимиз мумкин. «Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа қутвол тайинлансинларки, сипоҳи раиятга соқчилик қилсин ва кимнинг бирон нарсасини ўғирланса бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин. Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар (идора этувчи, бошқарувчи, қўшин бошлиғи) тайинлансинларки, йўлларни қўриқлаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсасини йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор-қол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин».

Самарқанд ҳунармандчилигида тўқимачилик, металл ишлаш, бинокорлик ва кулолчилик асосий тармоқлар бўлиб, шаҳар аҳолисининг кўп қисми ушбу касблар билан доимий шуғулланиб келишган. Уша пайтларда тўқимачилик буюмларига ҳунармандчиликнинг бошқа соҳаларига қараганда бозорда эҳтиёж катта эди. Бозор истеъмолчиларни асосан шаҳар, яқин қишлоқлар аҳолисини ҳамда даштларда яшайдиган кўчманчи ва ярим кўчманчилар ташкил қилар эдилар. Самарқандда тўқилган турли хил матолар олис мамлакатларга ҳам олиб кетилар эди. Мовароуннаҳр шаҳарларида, айниқса, Са-

марқанд, Бухоро тўқимачилари маҳаллий бозорлардан ташқари анча узоқдаги жойлар билан ҳам савдо алоқалари ўрнатишган эдилар. XV—XVI асрлардаги ёзма ҳужжатларда ва бошқа манбаларда Самарқандда ил газлама, шойи ва жун газламалари ҳам ишлаб чиқарилган. Масалан, Самарқандда турли хил газламалар—олача, парча, духоба ва бошқаларни ишлаб чиқарадиган ҳунармандлар, газламаларга гул солувчи усталар ҳам бўлган. Бу даврда Мовароуннаҳрда маҳаллий ва хорждан келтирилган хом ашёдан турли нав шойи кенг тарқалган. Манбаларда атлас, кимхоб, каро, мисри, банорас ва бошқа номдаги турли хил шойи ва дағал газмолар тўқилгани айтилади.

Мамлакат аҳолиси рўзғорида намат ишлатилиши сабабли уни ишлаб чиқариш ҳунармандчилик соҳасида катта ўрин тутган. Ҳатто ҳарбийлар қалқон ва совутлари бўлмаган пайтларда намат билан ҳимояланиб жангга кирганлар.

Амир Темур даврида металл буюмлар ясаш юқори даражага кўтарилган эди. Бу соҳада муайян буюмни ясашга ихтисосланиш кўзга ташланади. Темирчилик асосан металл буюм ясовчи гуруҳларни ташкил этиб, баъзилари уй-рўзғори учун зарур бўлган кетмон, белкурак, теша, эшик занжирлари ва ҳалқаларни, бошқалари эса ҳунармандлар учун хилма-хил қурооллар — тошга, ганчга, ёғочга нақш соладиган асбоблар ҳамда бошқа турли хил буюмлар ясар эдилар. Қуроол-яроғ усталари алоҳида гуруҳни ташкил қиларди. Самарқанд шаҳрининг олти дарвозасидан бири бўлган Оҳанин дарвозасига ўйма нақш солинган бўлиб, у чўяндан қилингандир. Металл буюмларни ясайдиган турли усталар — миҳчилар, такчилар, сим чўзувчилар, пичоқчилар бўлган. Урта Осиё шаҳарларида тайёрланган пичоқларнинг довуғи ўзга юртларга ёйилгани маълум.

Тоғли туманларда жойлашган ҳунармандчилик шаҳарлардаги рангли металлларни қайта ишлайдиган металлсозлик саноатининг муҳим тармоғи эди. Бу даврда оддий мис идиш-товоқлар шаҳар аҳолиси кенг табақасининг турмушига кириб борган эди. М. С. Массон Санкт-Петербург Эрмитаж маданият ва санъат тарихи бўйича ёдгорликлар мажмуаси орасида бронзадан қилинган катта иккита шамдон борлигини ва булар шахсан Амир Темурнинг буюртмаси бўйича моҳирона тайёрланганлигини айтади. Бундан ташқари, XV—XVI асрлар ёзма манбалари, хусусан археологик қазилмалари нати-

жаларига кўра, турли шаклда топилган шиша идишлар, кўзачалар, қадақлар, дори солнадиған идишлар, пардоз ашёлари ва бошқа рўзғор буюмлари кенг истеъмолда бўлган. Гўри Амир мақбарасида ва Улуғбекнинг шаҳар ичкарасидаги саройида махсус тайёрланган рангли ойналардан фойдаланилган.

Ўрта Осиёда ёғоч ўймакорлиги кенг тарқалган. Энг яхши усталар ёғоч ўймакорлиги билан шуғулланишган, бадний нақшлар солинган эшиклар, панжаралар, устунлар тайёрлашганларки, бу ҳозир-ҳозиргача бизгача етиб келгандир.

Қоғоз ишлаб чиқариш Самарқанд ҳунармандчилигида алоҳида ўрни тутадн. Самарқанд атрофидаги Сиб соҳилларида қоғоз ишлаб чиқарадиган махсус устахоналар бўлган. XIV аср охири ва XV асрда Самарқанднинг бошқа давлатлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларининг кучайиши натижасида бошқа мамлакатлардан истеъмол моллари олиб келиш кучайди. Ажнабий усталарнинг қимматбаҳо буюмлари ва ҳунармандчилик маҳсулотлари бадавлат шаҳарликларнинг эҳтиёжини қондирган. Ўрта Осиё шаҳарлари бозорларида ўзга юртларнинг газмоллари, уй-рўзғор буюмларини кўриш мумкин эди.

Амир Темури замоннда ҳунармандлар Ўрта Осиё шаҳарлари маданий табақасни ташкил этувчи кишилар гуруҳига кирар эди. XV—XVI асрдаги шоирлар, олимлар, мусиқачилар муаррихларнинг муайян бўлагн бадавлат ҳунармандлар ва майда савдогарлар орасидан етишиб чиққан эди.

Амир Темури Мовароуннаҳрдан ўтган Ипак йўли чорраҳаларида янги шаҳарлар, қишлоқлар ва меъморчилик обидалари барпо қилди. Қўҳна Ясси (Туркистон)да қад кўтарган буюк зот Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Шаҳрисабздаги Оқсарой, Самарқандда Шохизинда, Қўҳистондаги мақбаралар, Бибихоним Жомеъ масжиди, Гўри Амир мақбараси беш юз йилдан бери дунё халқлари назаридан тушмайди.

Тарихий маълумотлар шаҳодат беришича, иқтисодий-савдо ва маданий ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилган учун Испания, Англия, Франция қироллари Амир Темурга бир неча бор мурожаат қилганлар. Айни маҳалда соҳибқирон бу қиролларга хайрхоҳлик ила ёзилган жавобномалар, совға-саломлар йўллаган. Испания-Кастилия қироли Генрих III элчиси Рюи Гонзалес Клавихонинг Амир Темур саройига ташрифи унинг Ўрта Осиё,

Самарқанд билан Оврупо мамлакатлари ўртасида савдо ва ҳамкорлик муносабатлари тўғрисидаги сайъи ҳаракатларининг ўзи энг яхши тарихий далилдир.

Дарҳақиқат, 1996 йил Республикамиз Президенти Фармони билан Амир Темури йили деб эълон қилиниши бежиз эмас, албатта. Қелажаги буюк Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида фидойилик кўрсатаётган халқимиз учун буюк аجدодларимизнинг мангулик даҳоси ҳамниша ибрат ёлқини бўлиб порлайверади, элимиз эса буюк бобокалонларига ҳамниша таъзим бажо келтираверади.

МУНДАРИЖА

Н. И. Тўраев, М. Олтинов. Амир Темур маънавий салоҳиятининг ҳозирги аҳамияти	3
М. Олтинов. Амир Темур маънавиятининг исломий асослари	8
Ш. Б. Саматов. Амир Темур фаолиятида адолат муаммоси	13
Қ. Авлиёқулов. Жаҳон тарихчилари Амир Темур ҳақида	
Т. Аннаев, Э. Қобилов, З. Холлиқов. Термиз ва Чатқонийн Темур ва темурийлар даврида	24
Ю. Ю. Валиқулов. Амир Темур сиёсий қарашлари ҳақида	30
И. Ботиров. Амир Темур ва темурийлар даврида шаҳарлар ва унинг ҳунармандчилик ҳаёти	32
Ҳ. Кичкилов. Жаҳонгирлар ҳам хато қилдилар	35
Б. Э. Тилалов. Амир Темурнинг Шарқий Румга юриши	41
Б. Х. Қодиров. Иброҳим Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» асарида Амир Темур шахсининг ёритилиши	45
С. Н. Турсунов, П. Р. Пардаев. Амир Темур салтанатининг солиқлар тизми	48
Ж. Тошпўлатов. Амир Темур армиясида қўлланган ҳарбий-жисмоний машқлар	53
Қ. Жумаев. Амир Темур қадамжоларида ўсган шифобахш гнёҳлар	56
М. М. Раҳимов. Амир Темур жисмоний салоҳиятли шахс	61
М. Б. Турсунов. Амир Темур сиёсий қарашларини ўрганиш аҳамияти	66
Х. Бекмуродов. Туркистон ва Рум муносабатлари тарихидан	70
А. Тўхтаев. Темурий маликаларнинг ижтимоий мавқеи	76
М. Ибрагимова. Темур ва темурийлар сулоласининг ўзбек этнографияси тарихи ривожига кўрсатган таъсири	79
С. Д. Бўриев. Амир Темур даврида савдо-сотик, ҳунармандчилик ва бинокорлик	82

Тезисы докладов

Республиканской научно-теоретической конференции,
посвященной 660-летию Амира Темура

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Термиз Давлат университети Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган*

Мухаррир *А. Комилова*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Мусаҳҳиҳ *М. Сиидова*

МУВОФИҚЛАШТИРИЛМАГАН

Термизга берилди 28.05.96. Босишга рухсат этилди 07.06.96. Қоғоз бичими 84×108^{1/2}.
Босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 4,62.
Ҳисоб нашриёт т. 4,8. 200 нусха. Буюртма 39. Қелишилган нарҳда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти, 700017, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси, 700170, Тошкент, акад. Ҳ. Аб-
дуллаев шоҳ кўчаси, 79.